

Anna Schirlbauer

„Pálffyho záhradná sála“ v Bratislave

Po stopách stratenej budovy

(*Pálffy-Gartensaal* in Pressburg und seine Geschichte)

Obsah:

Úvod ... s. 2
18. storočie ... 5
Prvá polovica 19. storočia ... 11
Porevolučné roky a situačný plán (1852) ... 28
<i>Dočasné divadlo</i> (1884 – 1886) ... 35
Koniec 19. storočia ... 45
Z ktorého obdobia pochádzala sála – fakty, úvahy, hypotézy, špekulácie ... 48
Slovná rekonštrukcia <i>Pálffyho záhradnej sály</i> ... 62
Devastácia, demolácia ... 65

Viedeň, 15. júla 2021 (ilustrácie od 15. októbra 2021)

© Anna Schirlbauer 2021. Všetky práva vyhradené.

Citovať možno len vo zvyčajnej dĺžke a s uvedením URL. Prebratie dlhších úsekov ako aj všetky druhy komerčného využitia (rozmnožovanie, preklad, verejné čítanie atď.) sú povolené len s písomným súhlasom autorky.

www.anna-schirlbauer.com

Táto práca vznikala v období pandémie Covid 19, a teda v čase obmedzených študijných možností. Verím, že ďalší bádatelia, ktorých táto téma osloví, budú môcť splniť načrtnuté dezideráty,

autorka

Bohatú a pestrú kariéru zažila táto dnes neexistujúca sála, či lepšie povedané *budova*, ktorá dlhoročnou tradíciou niesla meno jedného z najvýznamnejších aristokratických rodov, spojených s históriou Bratislavy, Pálffy von Erdöd (Pálfi). Vznikla na pranie Pálffyovcov a za ich peniaze, Neskôr ju menili, dávali do prenájmu, až sa im napokon stala „prít'ážou“ a predali ju, spolu s ďalšími objektmi. V povedomí Prešporákov žila stále ako „Pálffyovská sála“ či „Pálffyho sála“ – tiež *sieň, záhradná sála, koncertná sála* či najnovšie *divadelná dvorana*.¹ Hostila svetoznámych umelcov aj miestnych akrobatov, slúžila divadlu a zábave, speváckym zborom aj tanečným párom, až napokon podľahla demolácii. Nachádzala sa v areále svojho času slávnej pálffyovskej rezidencie pod bratislavským hradom, z ktorej zostalo iba malé torzo. Dnes o sále svedčia už iba roztrúsené vety v starých rukopisoch a historických novinách a spomína ju zopár súčasných odborníkov.

Hneď na úvod treba povedať, že začiatky existencie *Pálffyho záhradnej sály* nie sú náležite objasnené.² Kompletná rezidencia (nazývaná v minulosti: nem. *Garten-Residenz der Grafen Pálffy, Curial-Hof, hochfürstliche Residenz* ako aj ojedinele *Pálffy-Hof*, maď. *Pálffy Udvar*³) zahŕňala obytný palác (v histórii „*Gartengebeu*“) uprostred prvej manieristickej či ranobarokovej záhrady na území dnešného Slovenska z prvej polovice 17. storočia.

Objednávatel'om a stavebníkom bol gróf Pavol Pálffy,⁴ syn generála Mikuláša Pálffyho, slávneho „rábskeho hrdinu“ z protitureckých bojov. V jeho rukách sa sústredilo niekoľko najvyšš-

¹ Najpoužívanéjšie nemecké názvy v 18. a 19. storočí: *hochfürstlicher Pálffy-Saal, Pálffy-Gartensaal*, príp. *Gartensaal im Pálffyschen Curialhaus* ale aj „*Saalgebäude*“. Stretnúť sa možno aj s novodobým slovenským označením *Pálffyovská záhradná dvorana*. Ako *Pálffyho dvorana* dnes figuruje v tzv. *Evidenčnom liste pamätihodností mesta Bratislavy BA-IX - A.3*. Online www.muop.bratislava.sk/assets/File.ashx?id_org=600176&id_dokumenty=4206 (30.5.2021.)

Kvôli ujednoteniu volím termín *Pálffyho záhradná sála*, ktorý používa Jana Láslavíková vo svojich divadelno-historických prácach.

² Zachovaný spisový materiál z obdobia výstavby v 17. storočí je síce pomerne rozsiahly, ale kresbová dokumentácia a plány, ktoré by mohli osvetliť vznik *záhradnej sály*, chýbajú. Jana ŠULCOVÁ: *Stavba pálffyovskej záhradnej rezidencie v Bratislave*. In: ARS 22 (1991)/2, s. 139-149, tu 147, pozn. 2. Podobne konštatujú aj iní autori.

³ Pomenovanie *Pálffy udvar* či *Pálffy-Hof* z druhej polovice 19. storočia môže byť máťúce. V mestskej časti Blumen-tál sa vtedy nachádzal Pálffyovský majer, ktorý tiež zvykli označovať ako Pálffyho dvor.

⁴ Gróf Pavol Pálffy (1592 – 1653). Stručnú no výstižnú charakteristiku jeho osoby podáva I. Štibraná: „Pavol Pálffy dokázal vyniknúť na zložitej súdobej uhorskej politickej scéne politicky a mal vplyv aj na cisárskom dvore. Nezískal síce z otcoveho dedičstva výrazný podiel, ale vďaka svojmu podielu na rozhodovaní o štátnych financiách (predseda Uhorskej kráľovskej komory) a politickom smerovaní Uhorska (palatín) mohol posilňovať aj vlastné spoločenské a ekonomické postavenie a realizovať sa ako provotriedny stavebník a mecenáš umenia.“ Ingrid

ších funkcií v Uhorsku. Bol prezident kráľovskej dvorskej komory, od roku 1649 uhorský palatín, člen tajnej dvorskej rady, rytier zlatého rúna a i. Z poverenia cisára a uhorského kráľa Ferdinanda (II.) ako aj uhorského snemu viedol od 1633 prestavbu prešporského kráľovského hradu a paralelne s tým začal na severovýchodnej strane hradného kopca, na novozískaných pozemkoch, aj výstavbu vlastného reprezentačného sídla, Tento areál, v ktorom napokon stálo aj niekoľko ďalších, menších stavieb, začali budovať na náročnom teréne v roku 1636. Projekt pochádza od renomovaného dvorského architekta Giovanniho Battistu Carloneho, postavili ho dvorský architekt Giovanni Albertallo so spolupracovníkom Antoniom Aquilinom, ktorí po Carloneho smrti prebrali realizáciu.⁵ Mimochodom, Pálffy zamestnával tých istých staviteľov a umelcov, ktorí už pracovali na prestavbe hradu.⁶ Pramene jeho vysokých estetických a kultúrnych nárokov treba hľadať v poznávacej ceste po talianskej krajine, obligátnej gavalierskej ceste („*Kavalierstour*“) mladých aristokratov, ktorú absolvoval spolu s bratom. Vďaka tomu sa namieste oboznámil s vynikajúcimi ukážkami renesančnej aj manieristickej architektúry.

Rezidencia sa rozprestierala na rozľahlom pozemku za mestskými hradbami, ktorý bol obohaný vysokým múrom, na teréne, ktorý sa v plochých, umelo vytvorených terasách, zvažoval od hradných múrov až ku klášturu kapucínov (dnes priestor ohraničený ulicami: Zámocká, Škarniclova, Palisády a Zochova). V blízkosti kláštora bol zadný vchod do Pálffyho záhrady, cez ktorý sa chodilo aj do *záhradnej sály*.⁷ Palác a záhrada predstavovali ojedinelý koncept na spôsob talianskych stavieb typu *villa suburbana* (v 16. a 17. storočí prímestský zámok), pričom záhrada bola prvou terasovou záhradou toskánskeho typu v Uhorsku, t. j. s terasami a otvorenými schodiskami, so špaliermi, fontánami, portálmi, letohrádkami. Jednoducho, bola to rafinovaná inscenácia hradného kopca (Fidler – pozri ďalej). Na najvyššej terase spočívajúcej na subštrukcii stál palác, na nižších sa rozprestierala záhrada a po jej obvode stálo niekoľko menších stavieb. Záhrada so vzácnymi rastlinami bola rozdelená na niekoľko pravouhlých častí. V jednej z nich, na najnižšej úrovni, sa nachádzala *Pálffyho záhradná sála*. Jej existenciu, aj keď nie pod týmto

ŠTIBRANÁ: *Rodová portrétna galéria a umelecké zbierky Pálffyovcov na Červenom Kameni. Obdobie prvých troch generácií rodu v 16. – 17. storočí*. Trnava : FFTU, 2013, s. 71.

⁵ Giovanni Battista Carlone (um 1580/90 – 1645), do 1637 bol architektom a staviteľom Ferdinanda II., potom až do smrti architektom cisárovnej Eleonóry Gonzaga, 3. manželky Ferdinanda III. Staval pre rodinu Liechtensteinovcov (Valtice, Lednice, viedenský letný palác a palác v Prahe), pre Esterházyovcov a realizoval aj viaceré stavby a prestavby vo Viedni. Online https://www.uibk.ac.at/aia/carlone_giovanni%20battista.htm (20.5.2021); Petr FIDLER: *Architektúra seicenta*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV VEDA 2015, s. 99-106.

⁶ O prepojení oboch projektov sa vyjadruje A. Fundárková v tom zmysle, že Pálffy „veľmi šikovne spojil štátny zámer s vlastným snom o prepychovej rezidencii. Na oboch projektoch sa zúčastnili rovnakí architekti a remeselníci, Pálffy zaobstarával stavebný materiál z tých istých zdrojov. Dokonca „spojil“ financie v tej forme, že použil vlastné a štátne prostriedky pre oba účely. Pozoruhodné na Pálffyho paláci bolo, že vonkajším vzhľadom bol podobný kráľovskému palácu.“ Anna FUNDÁRKOVÁ: *Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian Trautmannsdorff*. Wien : Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Collegium hungaricum, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, 2009, s. XXII. Pozri aj Anna FUNDÁRKOVÁ: *Bratislavský palác Pavla Pálffyho*. In: Olga FEJTOVÁ a kol. (edit.): *Život pražských paláců* (zborník z konferencie). Praha : 2009, Scriptorium, s. 557 – 574, tu: 564.

⁷ „Na hradnom kopci sa nachádza Pálffyho dvor s kaplnkou a príjemnou záhradou, ktorej východ ústi do Schluttergasse [dnešnej Zochovej].“ Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon*. Pressburg : Weber u. Korabinsky, 1786, s. 565. Original: „Auf dem Schlossberge ist der sogenannte Palfyhof mit einer Kapelle u. einem angenehmen Garten, dessen Ausgang in die Schluttergasse führet.“

názvom, dokladá svedectvo Mateja Korabinského z 18. storočia – pravdepodobne prvé konkrétne, jednoznačné a presné: „Záhrada má aj divadelnú budovu, ktorá v minulosti slúžila na rôzne druhy rozptýlenia.“⁸

Kvôli názornosti: pohybujeme sa v tomto priestore...

Ohraničujúca ulica na juhu je dnešná Zámocká ulica, na severe tvorí hranicu dnešná Zochova ulica, pri ktorej je zakreslená Pálffyho záhradná sála. Na západe prebiehajú Palisády. Situačný plán pálfyovskej rezidencie z roku 1852. („Situations Plan des in der königl: Freistadt Presburg – Theresien-Stadt sub Nr. 90.91.96. liegenden Hochfürstlich Anton Palffischen Curial Hauses samtt Garten, aufgenommen Anno 1852.“) Autor neuvedený. Archív mesta Bratislavy (ďalej iba AMB), fond Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/1.

Tento plán, no zďaleka nie jediný, poskytuje vysvetlenie,⁹ prečo sálu nazývali *záhradnou* – nachádzala sa v záhrade. Kým na jej severnej strane prebiehala dnešná Zochova ulica, zarovno

⁸ Original: „Der Garten ist auch mit einem Theatergebäude versehen, welches ehemals zu verschiedenen Unterhaltungen diente.“ Tamže.

⁹ Detail z tohto plánu pozri s. 29 ako aj kapitulu „Čo sa dá zistiť zo zachovaných plánov a vedút?“, s. 58. K záhrade pozri napr.: Tamara REHÁČKOVÁ: Historické záhrady a parky Bratislavy. Bratislava : Trio Publishing, 2012, s. 42-45.

jej južného múru sa rozprestierala prísne členená časť záhrady s pozostatkami pôvodného architektonického konceptu a pred ňou sa tiahla aleja starých stromov, ktorá celý dolný priestor oddeľovala od vyššie položenej terasy. Pomenovanie *záhradná sála* tak zodpovedalo skutočnosti: bola to solitérna stavba viacmenej v zeleni.

18. STOROČIE

Históriu *záhradnej sály* začínam na tomto mieste až od druhej polovice 18. storočia, od momentu, kedy sa dá budova na plánoch zaručene rozpoznať ako samostatne stojaca stavba v severovýchodnej časti záhrady, resp. kedy sa o nej objavuje vierohodné písomné svedectvo. Predchádzajúcej, do istej miery vágnej existencii sály ako aj problémom pri jej identifikácii v rámci areálu je vyhradená samostatná kapitola v závere tejto štúdie.

Spravodajstvo v dobových novinách malo síce dôležité poslanie, no v inak štrukturovanej spoločnosti a inak koncipovanej tlači malo iné ťažiská. Vtedy uverejnené správy v žiadnom prípade neodrážajú faktickú kultúrnu situáciu. Katalin Czibula pripisuje novinám *Pressburger Zeitung*, ako najdôležitejšiemu a najkvalitnejšiemu nemeckému orgánu v Uhorsku v druhej polovici 18. storočia, meštiansku orientáciu a súčasne aj reprezentačnú funkciu, a to najmä v období, keď v Prešporoku žil miestodržiteľský pár Albert Sasko-Tešínsky a arcivojvodkyňa Kristína (1765-1780).¹⁰ No napriek tomu, pokiaľ ide o mapovanie kultúrneho života, o jeho rozsah a rôznorodosť, sme odkázaní aj na náhodné objavy v zachovanej korešpondencii šľachtických rodín, ktoré sú zatiaľ ešte málo prebádané. Náš pohľad na kultúrnu minulosť tak vzniká zo súčtu roztrúsených zmienok o jednotlivých podujatiach, o koncertoch či divadelných predstaveniach, v listoch a v periodikách, a z jednotlivých prípadov sa niekedy usudzuje na viacmenej pravidelne sa konajúce podujatia. Takýto informačný stav sa však týka aj iných významných európskych miest, nielen Prešporoku, dokonca aj v „muzikálnej Viedni“ nie je prehľad o hudobnom dianí kompletnejší. Divadlo a hudobné divadlo sa pritom nachádzali v trochu inej situácii ako koncerty, divadelné predstavenia sú oveľa lepšie dokumentované.

Je nepopierateľné, že prítomnosť vysokej šľachty umožnila kvalitu a rozvinutie hudobnej kultúry, ale verejný priestor bol šľachtou už menej ovplynený. Fakt je, že popri reprezentatívnych podujatiach sa konali napríklad rôzne hudobné akcie aj v komornom, súkromnom či polosúkromnom prostredí – napokon Prešporok mal veľa výkonných hudobníkov, ako vyplýva z matrik krstov, v ktorých figurujú mená rodičov s udaním povolania *hudobník*, *výrobca nástrojov* a podobne. Kde všade umelci vystúpili a v ktorých rodinách sa konávali domáce koncerty, nevieme, naše poznatky o aktivitách formujúcej sa spoločenskej vrstvy meštianstva sú dosť obmedzené.

¹⁰ Katalin CZIBULA: *Theater und Öffentlichkeit. Beiträge zur ungarischen Theaterkultur des 18. und 19. Jahrhunderts*. Budapest : Protea Kulturverein, 2016, s. 31-33.

Podiel záhradnej sály na kultúrnom živote? V správach išlo predovšetkým o sprievodné podujatia pri príležitosti panovníckych návštev, zasadaní uhorského snemu a pod., kde sa takisto prejavuje nerovnomerné rozloženie: napríklad o dianí počas snemu 1796 sme neporovnateľne lepšie informovaní ako o predchádzajúcich v rokoch 1764, 1790/91, 1792, ale aj ako o niektorých nasledujúcich (napr. v roku 1805). Kultúrne podujatia sa vtedy konávali najmä v Mestskom divadle, v sále reduty (spojenej s divadlom) a v *Pálffyho záhradnej sále*.

Rok 1796 – ako príklad. Z aktuálne dostupných informácií, a to najmä v *Pressburger Zeitung* vyplýva, že hudobné akadémie/koncerty sa usporadúvali najčastejšie v *Pálffyho záhradnej sále*, ktorá sa zrejme prenajíkala pre každé podujatie osobitne. 18. novembra 1796 tu účinkoval s doprovodom orchestra 18-ročný bratislavský rodák Johann Nepomuk Hummel, vtedy už úspešný umelec ostrieľaný z európskych pódíí.¹¹ S veľkou pravdepodobnosťou sa tu konala aj z literatúry už dobre známa novembrová akadémia 26-ročného Beethovena.¹² V posledných dňoch snemu, začiatkom decembra 1796, nasledovalo vystúpenie zázračného dieťaťa, husľového virtuóza z Pešti.¹³ Vonku v záhrade sa konali atrakcie aj uprostred zimy – napríklad v roku 1799 to bolo „mechanicko-optické predstavenia“.¹⁴

Ako vidieť, koncom 18. storočia *Pálffyho záhradná sála* nemala nimbus exkluzívnosti, nebola ani zďaleka miestom, v ktorom by sa stretávali výhradne iba najvyššie spoločenské kruhy. Sála slúžila tak na koncerty ako vo fašiangovom období na bály a ako sa dá usudzovať z dobových správ, dala sa tiež ľahko adaptovať pre potreby pracovných zasadnutí.

Vzhľad záhrady... Pozrime sa na popis z posledných rokov 18. storočia od autora žijúceho v Prešporku, od tamojšieho lekárnika a teda dôverného znalca domáceho prostredia: „Pálffyho záhrada, do ktorej chodí množstvo ľudí na prechádzku v nedeľu a vo sviatočné dni, je čosi ako prešporský

¹¹ Hudobná akadémia sa bude konať 18. novembra v sále Karola Pálffyho, pod vedením pána Horwata... Ďalšie podrobnosti budú na plagáte. („Musikalische Akademie... im hochgräflichen Karl Palffyschen Saal, unter Aufführung des Herrn Horwat [...] Das mehrere wird der Anschlagzettel zeigen“). *Pressburger Zeitung*, 15. novembra 1796, s. 1164.

¹² Pravdepodobne to bolo až 24. a nie 23. novembra onoho roku. Podrobnejšie aj s argumentáciou pozri: Anna SCHIRLBAUER: „vor 3 oder 4 Tagen begegnete mir Beethoven...“ *Beethoven, Keglevich, Zmeskall, "Adelaide" und Pressburg 1796 in unbekanntenen Briefen von Johann Daniel Ribini*. Pozri na webovej stránke (online od roku 2019): https://www.academia.edu/41585010/Vor_3_oder_4_Tagen_begegnete_mir_Beethoven ako aj www.anna-schirlbauer/publikationen, s. 1-41, tu 18-25.

Podľa najnovších informácií vystúpili s Beethovenom aj traja spoluúčinkujúci: Ignaz Schuppanzigh, Zeno Menzel a Beethovenov priateľ Mikuláš Zmeškal z Domanoviec, ktorý sa v tom čase uplatňoval ako violončelista v Beethovenovom okruhu známych. (Tamže.) Mimo chodom na toto vystúpenie sa vzťahuje text správy uverejnenej v *Pressburger Zeitung*, ktorá patrí ku sporadicky publikovaným správam v periodiku. „Správa zo sveta hudby. Dolupodpísaní virtuózi z Viedne budú mať česť budúci štvrtok 24. novembra usporiadať akadémii v grófskej Pálffyho sále, na ktorej sa budú snažiť čo najlepšie odporúčať vysokej šľachte a ctenému publiku. Schuppanzigh a Menzel – c. k. Hofkammer-Musici“. Preklad z *Pressburger Zeitung*, 22. novembra 1796, s. 1188.

¹³ *Pressburger Zeitung*, 6. decembra 1796, s. 1214: „[...] hat sich vie beyden k. k. Majestäten... hören lassen, und erhielt ungetheilten Beyfall, den er auch in einer im Palffysaal von ihm gegebenen großen musikalischen Akademie einärndte, und gewiß allgemein verdiente.“

¹⁴ *Pressburger Zeitung*, 31. decembra 1799.

Augarten. Človek tam dostane lacno občerstvenie, jedlo aj pitivo.“¹⁵ Na inom mieste píše autor Rotenstein:

„Záhrada pri paláci je terasovito založená, má pekné bukové živé ploty, v ktorých sú rozmiestnené početné vázy, príjemný bosket, kde sa kľukatia cestičky na anglický spôsob, a na dvoch malých výškoch sa vypínajú dva veľmi pekné mrežové letohrádky.“¹⁶

Z týchto dvoch viet vyplýva, že charakter francúzskej barokovej záhrady s členením na menšie oddiely, s bosketmi, pergolami a kvetinovými záhonmi geometrických tvarov atď. sa už menil.¹⁷

... **a vzhľad sály**. Najprv však poznámka: obrazovú dokumentáciu nemáme, existuje iba niekoľko roztrúsených a kusých zmienok, z ktorých si môžeme poskladať akýsi mozaikovitý obraz sály v priebehu storočí. Tieto zmienky či citáty pripájam k jednotlivým subkapitolám či odsekom zachytávajúcím dané konkrétne obdobie. Jediné grafické znázornenie poskytujú až plány adaptácie sály z roku 1884 (pozri s. 38).

V zásade môžeme iba predpokladať, že vonkajší vzhľad budovy sály zodpovedal celkovému charakteru pálfyovskej rezidencie, čo znamená, že palác pôsobil zvonku jednoducho až stroho – pravdou je, že svoju prepychovú krásu ukázal až v interiéroch.¹⁸ Samozrejme charakteristiku „prepychový interiér“, sotva možno aplikovať aj na *záhradnú sálu*, na budovu, ktorá sa nachádzala na opačnej strane, v dolnej časti areálu a teda nebola v priamom kontakte s aristokratickým obydľím a navyše prístupná verejnosti bola podľa citovaných správ už koncom 18. storočia. Pokiaľ ide o interiér sály, opäť citujem prešporského lekárnik: „Pri záhrade sa nachádza aj veľmi pekne vymaľovaná tanečná sála, ktorá býva hojne navštevovaná.“¹⁹ To znamená, že v sále boli koncom 18. storočia nástenné maľby.

Akú kapacitu mala a ako bola vybavená? Zo skutočnosti, že tu v roku 1796 s veľkou pravdepodobnosťou hral Beethoven pri svojej jedinej návšteve mesta (pozri vyššie) a že tu teda

¹⁵ „Der Palfgarten, wo Sonn- und Feyertags eine Menge Personen spazieren gehen, ist der Augarten von Presburg. Man bekommt daselbst Erfrischungen, auch zu essen und zu trinken um einen billigen Preis.“ [Gottfried von ROTENSTEIN:] *Lustreisen durch Bayern, Württemberg, Pfalz, Sachsen, Brandenburg, Oesterreich, Mähren, Böhmen und Ungarn, in den Jahren 1784 bis 1791*, 3. Teil. Leipzig: Schneider, 1793, s. 53.

Viedenský Augarten je dnes verejným parkom s rozlohou vyše 50 ha, ktorý si zachoval barokový, architektonicky upravený areál zelene so zámkom a s ďalšími stavbami, medzi ktorými bola aj budova s reštauráciami a tanečnými sálami. Jozef II., ktorý rád prebýval v tomto zámku, v roku 1775 otvoril záhradu pre verejnosť. Ako *Prešporský Prater* prezývali Prešporčania park na južnom dunajskom ostrove, na dnešnej petržalskej strane.

¹⁶ „Der Garten bey diesem Pallast ist Terrassenweiß[sic!] angelegt, hat schöne Buchenhecken mit vielen Vasen besetzt, ein angenehmes Bosquet, wo schlängelnde Gänge nach englischer Art angelegt sind, auf 2 kleinen Bergen stehen 2 sehr schöne gegitterte Lusthäuser...“ Tamže, s. 52.

¹⁷ Paul von BALLUS: *Presburg und seine Umgebungen*. Presburg : Andreas Schwaiger und J. Landes, 1823, s. 233.

¹⁸ Václav MENCL – Dobroslava MENCLOVÁ: *Bratislava. Stavební obraz města a hradu*. Praha : Jan Štenc, 1936, s. 2. P. Fidler vysvetľuje tento kontrast nielen obľubou manieristického „burleskného prekvapenia“ ale zdôrazňuje aj „nutnú podobu staviteľstva v krajine, v ktorej bolo vojnové pustošenie Turkov alebo povstalcov každenným javom“. FIDLER, *Architektúra* (c. d. pozn. 5), s. 336.

¹⁹ „Ingleichen befindet sich hier am Garten ein sehr schön ausgemahlter Tanz-Saal, welcher stark besucht wird.“ ROTENSTEIN, *Lustreisen* (c. d. pozn. 15), s. 53.

musel stáť k dispozícii klavír, vychádzať nemožno, lebo jeden z najlepších viedenských nástrojárov (Streicher) dal sem vtedy špeciálne na tento účel dopraviť svoj nový model. Na akom nástroji koncertoval Ján Nepomuk Hummel týždeň pred Beethovenom, nie je známe. Podobne nepoznáme ani vtedajšiu kapacitu sály.

Vlastník v 18. storočí. Kto prevzal rezidenciu po zomrelom stavebníkovi grófovi Pavlovi Pálffyovi? Odpoveď na túto otázku nie je celkom vyjasnená, pre niektoré časové úseky platia zatiaľ iba hypotézy – podobne ako aj pri otázke, prečo Pálffyovci v 18. storočí stratili záujem o túto rezidenciu. Je síce pravda, že stavebník chcel zdôrazniť týmto počinom význam vlastného rodu a že palác sa stal hlavnou rodovou rezidenciou,²⁰ ale je očividné, že mocenské záujmy Pálffyovcov sa v 18. storočí presunuli do centra moci, do Viedne, kde si už stavali paláce a tak ako aristokrati všeobecne, trávili sezónu už tam, kým letné mesiace žili na panstvách v provincii. Je to ale celá pravda? Neskôr si uhorskí aristokrati udržiavali aj reprezentatívne sídla v Budíne a to prednostne od toho momentu, ako Prešporok v josefínskej dobe stratil funkciu hlavného mesta.

Odbočenie – genealogické. Dedičská postupnosť je sama o sebe trochu komplikovanejšia. Najstarší brat grófa Pavla, vrchný prešporský župan Štefan II., zomrel ešte pred staviteľom záhradnej rezidencie Pavlom, roku 1646. Pavol po ňom prevzal funkciu prešporského župana v tom istom roku a dokonca sa vtedy stal dedičným županom. Po Pavlovej smrti sa stal hlavou rodu syn jeho zomrelého brata Mikuláš IV.; stal sa tiež županom a prevzal okrem iných majetkov seniorátny dom aj správu prešporského fideikomisu. No o krátky čas zomrel (1679). A tak nastal príklon ku dvom synom grófa Pavla, armádnym veliteľom, ktorí však zomreli 1694. Starší z nich, Ján Anton (Johan), bol krátku dobu županom a pravdepodobne sa aj stal dedičom otcovského paláca pod hradom,²¹ syn druhého, Jána Karola, menom Mikuláš (VI.), čoskoro zomrel (1706), a tým Pavlova vetva, vetva stavebníka záhradnej rezidencie vymrela. Kto teda užíval záhradný palác po roku 1706?²² V 18. storočí predstavuje pálffyovskú primogenitúru Mikuláš, sekundogenitúru jeho brat Ján. „Predpokladáme, že starší Mikuláš využíval záhradnú rezidenciu [...] v Podhradí, mladší Ján [...] využíval vlastný palác, ktorý kúpil na Panskej ulici.“²³ Práve Mikuláš dal postaviť v záhradnej rezidencii niekoľko nových prvkov, o.i. vežu a vstupný portál. V 1735 sa konalo prerozdelenie Mikulášovho majetku na tri línie jeho vnukov: Mikuláša (1710-1773), Leopolda a Rudolfa. Rezidenciu asi prevzal Mikuláš ako prvorodený.²⁴

²⁰ FUNDÁRKOVÁ, Aristokrat (c. d. pozn. 6), s. XXII. Otázky tohto druhu formulované aj in: FUNDÁRKOVÁ, Palác (c. d. pozn. 6), s. 574.

²¹ Daniel HUPKO – Viera OBUCHOVÁ: *Pálffyovský seniorátny dom a palác Štefana Pálffyho v Bratislave. História a súvislosti*. In: Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy, zv. XXIX, 2012, s. 87.

²² V tejto súvislosti pozri aj genealogický prehľad in: Constantin von WURZBACH: *Biographisches Leikon des Kaiserthums Oesterreich*, 21. diel. Wien : Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1870; Anna FUNDÁRKOVÁ: „*Károly Pál Pálffy and the Dear Familie*“. In: *Historical Studies on Central Europe* 1 (2021)/1, s. 68-96, tu: príloha – rodokmeň. <https://doi.org/10.47074/HSC.2021.1.04> (12.6.2021.)

²³ Tamže, s. 83, 84.

²⁴ HUPKO, OBUCHOVÁ, Seniorátny dom (c. d. 21), s. 84.

Po ňom sa stal hlavou rodiny jeho syn gróf Karol a je isté, že mu rezidencia patrila na prelome 18. a 19. storočia. Karol Hieronymus Pálffy (1735–1816), od roku 1807 knieža, rytier Rádu zlatého rúna, stal sa 1786 po rôznych predchádzajúcich funkciách kancelárom Zjednotenej dvorskej kancelárie Uhorska a Sedmohradska. Patril k užšiemu kruhu spolupracovníkov Jozefa II. a bol oddaným prívržencom jeho reforiem, patril tiež medzi najvplyvnejších slobodomurárov v monarchii. Bol dedičným kapitánom hradu a županom bratislavskej stolice a tak sa zdržiaval nielen vo svojom viedenskom paláci ale aj v Prešporke. No či skutočne býval v paláci uprostred záhrady na hradnom kopci, a vôbec, do akej miery sa zdržiaval v Prešporke, je zatiaľ otvorenou otázkou. Nápadné je napríklad, že v roku 1808 ponúkali na predaj z jeho majetku kúriu na hradnom kopci²⁵ ako aj časť jeho obrazovej galérie (talianskych majstrov), nachádzajúcej sa v záhradnom paláci.²⁶

Odbočenie – afinita Pálffyovcov k umeniu, s dôrazom na hudbu a divadlo. Na tomto mieste sa žiada uviesť niekoľko poznámok k tejto komplexne zatiaľ nespracovanej téme – odhliadnúc od zberateľskej činnosti výtvarného umenia a kníh.²⁷ O pestovaní hudby a divadla v tejto rodine v Prešporke 18. storočia sa zmieňujú najmä Darina Múdra²⁸ a Geza Staud.²⁹ Staud menuje Pálffyovcov, ktorí vystupovali ako meceni a milovníci divadla a hudby: gróf Mikuláš, knieža Karol (pozri vyššie), poľný maršál gróf Rudolf (zomrel 1802) a gróf Leopold (1765-1825), ktorý bol generálom, skutočným tajným radcom a vrchným dedičným županom prešporského komitátu.

Gróf Mikuláš Pálffy (1710 – 1773), ktorého som tu už niekoľkokrát spomenula, zastával taktiež rad vysokých funkcií, až sa napokon stal 1758 uhorským kancelárom. Bol aj nositeľom Rádu Zlatého rúna. Knieža Karol, ktorý mal koncom 18. storočia ešte iba grófsky titul, mal (samozrejme) lôžu v Dvorskom divadle vo Viedni a podľa zachovaných svedectiev navštevoval operné predstavenia často a s veľkou obľubou.³⁰ A tiež podporoval maďarských literátov.³¹ Aj v súvislosti s Mozartom (najmä pokiaľ ide o Mozartove účinkovanie v pálffyovských viedenských domoch) sa vyskytuje niekoľko príslušníkov tejto rodiny.

²⁵ *Pressburger Zeitung*, 2. septembra 1808, s. 333.

²⁶ *Pressburger Zeitung*, 17. septembra 1811, s. 837-838 a opakovane 20. septembra 1811, s. 852.

²⁷ Pozri ŠTIBRANÁ, *Rodová (c. d. pozn. 5)*; Katarína MALEČKOVÁ (ed.): *Pálffyovský rod – dejiny, osobnosti, stavebné aktivity, mecenášstvo a zbierky* (zborník zo sympózia k výstave Bojnice 2000). Bojnice 2000. Výber z prác k osobe zberateľa a milovníka výtvarného umenia Jána Pálffyho (1829-1908) pozri: Alexander KEMÉNYI: *Gróf Ján Pálffy ako zberateľ (výstavný katalóg)*, Bojnice 1998; Hilda HORVÁTH: *Gróf János Pálffy Műgyűjtemény*. Budapešť 2002; Daniel HUPKO – Ivana JANÁČKOVÁ – Jozef TIHÁNYI: *Koniec starých čias...* Komárno : Vyd. KT, 2011. Ingrid ŠTIBRANÁ: *Pálffyovské katalógy zbierok a inventáre ako pramene k poznaniu umeleckého zariadenia rezidencie Červený Kameň v polovici 18. storočia...* In: *Theatrum historiae*. Pardubice : Univerzita Pardubice, 9 (2011), s. 491-507. Okrem toho ku zberateľstvu kníh pozri viacero prác od Evy Frimmovej a Michaely Kujovičovej.

²⁸ Darina MÚDRA: *Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku, II. Klasicizmus*. Bratislava : OPUS 1993, s. 20.

²⁹ Geza STAUD: *Adelstheater in Ungarn (18. und 19. Jahrhundert)*. (Theatergeschichte Österreichs, Band: 10/2) Wien : Verlag der ÖAW, 1987, s. 182.

³⁰ Sú to napríklad zmienky v listoch chorvatskej manželky Alexandra von Paszthoryho, Anny rod. Bakich. Štátny archív, Varaždin, Rodinný fond Bakich – Paszthory – Varady, DAV Z536, listy Anny v. Paszthory svojmu manželovi z rokov 1792-1795.

³¹ Patril k nim napr. aj Ferenc Kazinczy. STAUD, *Das Adelstheater (c. d. 29)*, s. 182.

Vo Viedni mali sídla viacerí Pálffyovci.³² Gróf Ján si dal postaviť osobitne na fašiangovú sezónu 1807 v práve dokončenom prepychovom paláci provizórne drevené divadlo:

„Prípravy na bál, ktorý má prevýšiť všetky ostatné počas tohtoročných fašiangov, sú v novom paláci grófa Johana Pálfyho v plnom prúde. Aby získali priestor pre päťsto až šesťsto hostí, s najväčšou rýchlou prikrývajú doskami veľký palácový dvor, schodisko a miestnosti budú rozvoniatvať po oranžovníkoch a prírodných kvetoch. Vraví sa, že podaktoré panstvo radšej neusporiada žiaden bál, len aby ho tento pálfyovský neodsunul do tieňa, a usudzuje sa, že výjde na viac ako tridsaťtisíc zlatých.“³³

Informácia o tom, akú operu vtedy uviedli, sa nezachovala. Keď sa vo Viedni roku 1812 zakladal Spolok priateľov hudby (*Gesellschaft der Musikfreunde*), figurovalo na prvej listine členov aj meno Pálffy. Najviac stôp v dejinách divadla však po sebe zanechal Ferdinand Pálffy (1774-1840), vyštudovaný montanist z baskoštianickej akadémie. V roku 1797 sa stal banským radcom, 1806 dvorským radcom. Aktívne sa venoval divadlu vo Viedni, najprv ako člen Spoločnosti šľachticov (*Gavaliengesellschaft*), ktorá si vzala do nájmu obe dvorské divadlá, kde mu pripadla úloha viesť nemeckú činohru. Povedľa toho bol činný v úrade pre mincovníctvo a montanistiku, Od 1810 viedol sám obe divadlá a od 1812 do 1817 bol jediným arendátorom oboch scén. Od 1813 vlastnil *Theater an der Wien*, no 1825 ho musel zavrieť kvôli dlhom.³⁴

Viacerí Pálffyovci sa dali na vojenskú dráhu (nejeden z nich položil život vo vojnových konfliktoch, najmä v prvej polovici 18. storočia) a niektorí z nich boli aj majiteľmi plukov. To znamená, že mali aj vojenské kapely, ktoré tvorili integrálnu súčasť pluku. Ak si zoberieme iba druhú polovicu 18. storočia, bol to prípad Jána Pálffyho z pezinskej línie, Rudolfa z červeno-kamenskej línie ako aj Leopolda, ktorého vojenská kapela existovala do roku 1781. Treba však podotknúť, že samotná existencia vojenskej kapely ešte nemusí svedčiť o hlbokých hudobných záujmoch jej vlastníka.

Významnou skutočnosťou je, že príslušníci tohto rodu holdovali divadlu a hudobnému divadlu aj na svojich vidieckych sídlach, Na Červenom kameni sa na tieto účely využívala *sala terrena*³⁵ a v prepychovej záhrade dnes už neexistujúceho zámku v Kráľovej pri Senci (*Königsaden / Királpálfa*) sa v 18. storočí nachádzalo *záhradné divadlo*.³⁶

³² Jeden z príkladov pozri online Pálffy-Erdőd, *Familie Nikolaus* (musiklexikon.ac.at) .

³³ *Journal der Moden und Luxus*, Jg. 22 (1807), marec, s. 185. Na túto súvislosť ma upozornil Walther Brauneis, ktorému patrí moja vďaka. Správa sa týka s najväčšou pravdepodobnosťou grófa Karola Johana (1776-1858) a jeho paláca na Wallnerstraße, ktorý o dva roky neskôr vyhorel.

³⁴ https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Ferdinand_P%C3%A1lffy_von_Erd%C3%B6d (15.4.2021.)

³⁵ Pozri napr. STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 182.

³⁶ ROTENSTEIN, *Lustreisen* (c. d. pozn. 15), s. 102; KORABINSKY, *Lexikon* (c. d. 7), s. 324-325. O záhradnom divadle v Kráľovej pri Senci pozri aj s. 50.

PRVÁ POLOVICA 19. STOROČIA

Prvé dve desaťročia

Záhrada. V roku 1801 ju „odovzdali verejnosti“, môžeme sa dozvedieť z viacerých strán.³⁷ Čo táto formulácia konkrétne znamená, aké vlastnícke vzťahy tu v skutočnosti panovali, je nejasné. Že však záhrada – alebo iba časť z nej? – bola prístupná návštevníkom už koncom 18. storočia, dokladá svedectvo vtedajšieho obyvateľa mesta (pozri ďalej). Naznačuje to, že v prvom desaťročí 19. storočia Pálffyovci (kompletnú) záhradnú rezidenciu už sami nepoužívali, prípadne, že sa „stiahli“ do menšieho priestoru bezprostredne obklopujúceho palác. „Zaujímavé je, že palác stratil [po smrti stavebníka grófa Pavla] postupne na význame, jeho nasledovníci ho sotva používali,“ konštatuje Anna Fundárková.³⁸ Zdá sa, že Pálffyovci čoskoro zistili prednosti reprezentatívnych sídiel v samom centre moci, vo Viedni, a na letný odpočinok využívali vidiecke sídla. A možno aj mladšia generácia mala už inú predstavu o „bývaní“ a reprezentácii.

V 1801 magistrát usporiadal v záhrade slávnosť na počesť krátko predtým založenej rotý strelcov („*Jägerkompagnie*“), útvaru občianskej domobrany,³⁹ ktorá mala na starosti verejný poriadok v meste. Slávnosť zakončili obedom za účasti vysokopostavených hostí.⁴⁰ Celkovo však máme iba sporé informácie o dianí v tejto lokalite. To však neznamená, že sa tam nekonali žiadne podujatia, je to iba svedectvom toho, že sa o nich v tlači nepísalo. O jednom Anenskom bále v tomto období (1803) priniesli správu *Pressburger Zeitung*: že totiž v predvečer sviatku Anny sa v záhrade konala slávnosť na podnet grófskeho zahradníka Petra Woitscheka.⁴¹ Súčasťou bol aj verejný bál v *záhradnej sále*, na ktorom sa zabávalo početné publikum zo všetkých vrstiev obyvateľstva. „Usporiadateľovi treba prirátať k dobru, že vynaložil všetko pre to, aby sa obecnosť čo najlepšie zabávala.“⁴² Z času na čas sa v záhrade konali mimoriadne atrakcie, ako napríklad v roku 1811, kedy usporiadateľ vystihol pekné jesenné počasie na „aerostatický let balónom“, ktorého začiatok bol v pálffyovskej záhrade. Dvaja fyzici, Dr. Gregor Kraskovics a Dr. Johann Menner predviedli jednohodinový let nad mestom, ktorý bol už druhým opakovaním ich veľkého úspechu, ktorý zaznamenali dva mesiace predtým v Pešti.⁴³

³⁷ Informáciu o tom, že záhradu „odovzdali verejnosti“ (bez udania prameňa informácie) nájdeme v slovenskom preklade knihy Tivadár ORTVAY: *Ulice a námestia Bratislavy. Podhradie*, Bratislava : Marenčin PT, 2003, s. 121 (originálne vydanie: Pressburg, 1905). Očividne ju na Slovensku prevzali takmer všetky súčasné informačné zdroje včítane publikácií.) Ako treba chápať Ortwayovu formuláciu? Že záhradu otvorili pre verejnosť? Verejnosti bola prístupná už skôr. Že časť ležiaku na najspodnejšej terase dokonca mestu predali? Alebo že ju vtedy mestu dlhodobe prenajali?

³⁸ FUNDÁRKOVÁ, *Aristokrat* (c. d. pozn. 6), s. XXII.

³⁹ von BALLUS, *Presburg* (c. d. pozn. 17), s. 206, 207.

⁴⁰ *Pressburger Zeitung*, 24. januára 1801, s. 230.

⁴¹ Pravdepodobne tu ide o otca autora publikácie Johanna Woitscheka: *Verzeichniss von Obstbäumen, in- und ausländischen Bäumen und Sträuchern ...*, Pressburg 1825.

⁴² *Pressburger Zeitung*, 2. augusta 1803. Správa je umiestnená dokonca na prvej stránke.

⁴³ *Pressburger Zeitung*, 17. septembra 1811, str. 829-830. Ďalšie podrobnosti pozri Stanislav Južnič: *Physician in the Sky*, online <https://docplayer.org/36581247-Physician-in-the-sky.html> (25.4.2012.)

Záhradná sála sa využívala v druhom desaťročí aj naďalej na rôzne podujatia, pričom si ju jednotliví usporiadatelia zakaždým prenajímali od Pálffyovcov.⁴⁴ Pokiaľ ide o jej vzhľad: „V tejto záhrade je celkom pekná tanečná sála ozdobená zrkadlovými oknami,“ vyjadril sa roku 1813 rakúsky spisovateľ a vydavateľ Franz Sartori, ktorý navštívil mesto a doplnil tak už známe fakty o tom, že pálfyovská záhrada bola otvorená pre verejnosť a že na deň Anny bývala krásne osvetlená.⁴⁵ V tejto súvislosti spomeňme aj novinové avízo z roku 1808: „Dolupodpísaný [Fr. Starke] bude mať česť budúci utorok [...] usporiadať v grófskej Pálffyho sále veľkú vyberanú hudobnú akadémiu.“⁴⁶

20-te roky

Sála a jej vzhľad. Odhliadnuc od existujúceho divadelného života, koncom tohto desaťročia sa začína pomaly uskutočňovať myšlienka inštitucionalizovania hudobného života, ktorá spočiatku nemala veľký dopad na *Pálffyho záhradnú sálu*. Z tohto časového úseku poznáme iba niekoľko podujatí, ktoré sa v nej konali, ako napr. vystúpenie známeho bruchomluvca⁴⁷ alebo koncert umelca Sedlaczka (pravdepodobne tu išlo o flautistu Johana Sedlaczka, ktorého prezývali „Paganinim na flaute“).⁴⁸ Sála sa spomínala aj počas Uhorského snemu v prvých dňoch roku 1825 – napokon v čase snemov bol v meste všeobecne neporovnateľne bohatší kultúrny život. V lete toho istého roku tu istý Franz Weis vystavoval svoj kabinet voskových figúr, 47 „počestne oblečených figúr v životnej veľkosti“, zbierku mušlí a viaceré cudzokrajné zvieratá.“⁴⁹ Na jeseň sa konali v sále opätovné koncerty práve spomínaného obľúbeného flautistu Sedlaczka „za spoluúčasti ďalších umelcov“⁵⁰ ako aj veľký koncert kontrabasového virtuóza Johana Hindleho.⁵¹ Roku 1826 v nej hosťovala huslistka Júlia Paraviciniová, žiačka Rudolfa Kreutzera a členka Francúzskej akadémie.⁵² Konalo sa tu aj predajné podujatie známeho obchodníka na viedenskom *Graben* s výrobkami z jemného hodvábu, batistu a damašku a s módnymi dámskymi a pánskymi doplnkami.⁵³

Už vtedy bola *Pálffyho sála* multifunkčnou sálou, bez špecializácie. No ako sa zdá, isté druhy podujatí tu nemali miesto. Napríklad žiadna divadelná spoločnosť nemala sálu v prenájme

⁴⁴ von BALLUS, Presburg, (c. d. pozn. 17), s. 232.

⁴⁵ Franz SARTORI: *Erinnerungen an eine Lustreise im May 1806 von Wien nach Pressburg*. In: *Mahlerisches Taschenbuch für Freunde interessanter Gegenden, Natur- und Kunst-Merkwürdigkeiten der Oesterreichischen Monarchie*, 2 (1813), s. 152: „[Garten], der dem Publicum zum Vergnügen offen steht, und an Annentage sehr schön beleuchtet wird. In diesem Garten ist ein ganz hübscher Tanzsaal mit Spiegelfenstern verziert.“

⁴⁶ *Pressburger Zeitung*, 9. septembra 1808, s. 856 ako aj 20. septembra 1808, s. 89.

⁴⁷ *Allgemeine Theater Zeitung*, 28. februára 1824, s. 104.

⁴⁸ *Allgemeine Theater Zeitung*, 5. februára 1820, s. 64. Tiež pod menom Jean Sedlatschek (1789-1866).

⁴⁹ *Pressburger Zeitung*, 15. júla 1825.

⁵⁰ *Pressburger Zeitung*, 20. a 23. septembra 1825.

⁵¹ *Pressburger Zeitung*, 20. septembra 1825. Johann Andreas Hindle (1792-1861), rakúsky inštrumentalista, člen orchestra vo viedenskom *Theater an der Wien* a *Dvorskem divadle*.

⁵² Darina MÚDRA: *K hudobnej histórii Bratislavy (2.)*. *Hudobný život*, 10 (1978)/22, s. 8. (Pozn.: koncert sa nekonal v Pálffyovskom paláci ale v Pálffyho záhradnej sále.)

⁵³ *Pressburger Zeitung*, 23. septembra 1825, s. 1011.

od Pálffyovcov a nekonali sa v nej ani maškarné bály. Zato pre tých, ktorí holdovali tancu, bola „sála otvorená každú nedeľu a cez fašiangy každý utorok“, napísal autor vtedajšieho podrobného popisu mesta.⁵⁴ Okrem toho ju jednotliví arendátori prenechávali koncertným podujateľom ako aj povrazolezcom a kúzelníkom, ktorí tu vystupovali v rámci turné.

Stručný opis sály z roku 1823:

„[Záhradná sála] je oveľa menšia ako sála reduty [=prístavba Mestského divadla, ktorú nechal v roku 1793 vybudovať syn jeho zakladateľa Johann Ludwig Csáky], ale práve tak vzorne a pekne zdobená a má galériu, ako aj potrebnú bufetovú miestnosť, jedáleň a fajčiarne.“⁵⁵

Mimochodom v tomto čase budovu sály oficiálne nazývali „veľkokniežacia Pálffyho sála“. Aristokratická rodina ju dávala do árendy („*Pacht*“),⁵⁶ no s produkciami, ktoré sa v nej konali, nemala priamo nič spoločné. Árendátori sa často striedali, čo však nebolo nič výnimočné, práve naopak, zodpovedalo to vtedajšej praxi.

Záhrada a jej vzhľad. Čo sa týka samotnej záhrady, tá bola vtedy obľúbeným miestom odpočinku, ľudia sem aj naďalej radi chodili na prechádzky.⁵⁷ Aj tradičné meštianske Anenské oslavy tu mali naďalej svoje miesto. Konali sa v záhrade a ako bolo zvykom, s pestrým programom a večer sa začínal bál v *záhradnej sále*. V roku 1821, kedy bol usporiadateľom Joseph Angerbauer, záhradu „vyzdobili novými dekoráciami“.⁵⁸

Začiatkom storočia sa už záhrada začínala pomaly meniť a nadobúdať „jednoduchšiu“ podobu, k čomu asi prispelo, že Pálffyovci rezidenciu nevyužívali na stále bývanie a teda aj areálu záhrady, predovšetkým početným kvetinovým záhonom sa už nemohla venovať každodenná zahradnícka údržba v niekdajšom rozsahu. Jedno svedectvo z dobovej literatúry v celom rozsahu:

„Vďaka blízkosti k vnútornému mestu môžeme odporučiť chodcovi kniežaciu Pálffyho záhradu za kapucínskym kláštorom. Spočiatku ju založili podľa francúzskeho vkusu a vtedy bola asi jednou z najkrajších tunajších záhrad, ako ešte aj dnes má tú či onú prednosť pred ostatnými, napr. že tu návštevník dostane občerstvenie. V súčasnosti sú tu ešte stále miesta, ktoré poskytujú tieň a chladok; ale väčšina terás a bosketov musela ustúpiť novému anglickému parku, ktorý, keďže je ešte iba v štádiu vzniku a nemá vodu, sotva môže nadchnúť znalcov; hoci nemožno poprieť, že

⁵⁴ „Hier finden keine Maskenbälle statt; für die Tanzlustigen aber ist derselbe alle Sonntage, und während der Karnevalszeit alle Dienstag geöffnet. Sonst wird derselbe auch Konzertgebern, durchreisenden Seiltänzern und Gauklern, von dem jedesmaligen Pächter eingeräumt.“ von BALLUS, *Presburg* (c. d. pozn. 17), s. 232.

⁵⁵ „Der Palfffysaal ... ist um vieles kleiner als der Redoutensaal, aber ebenfalls reinlich und nett verziert, und mit einer Gallerie, nebst den erforderlichen Kredenz-, Tafel- und Rauchzimmern, versehen.“ Tamže, s. 232.

⁵⁶ Pozn.: Árenda (nem. „*Pacht*“) zahŕňa nielen časovo ohraničený nájom objektu ale aj právo z najatého objektu inkasovať požitky (napr. v takto prenajatej sále vyberať vstupné alebo z prenajatej záhrady alebo polí zúžitkovať či predať úrodu). Pri nájme („*Miete*“), tieto možnosti nie sú. V Slovenskej republike zatiaľ zmluva o árende neexistuje.

⁵⁷ Rudolph C. von JENNY: *Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate*, 2. diel. Wien : Anton Doll, 1823, s. 599.

⁵⁸ *Pressburger Zeitung*, 27. júla 1821.

z najvyššieho bodu záhrady, odkiaľ sa mesto javí ako amfiteáter, a navyše so zeleňou v popredí, poskytuje naozaj krásny, prívetivý pohľad. V záhrade sa každoročne koná Anenská slávnosť s ilumináciou alejí a s hudbou, ktorú usporadúvajú jednotliví nájomcovia susednej Pálffyho sály za umiernené vstupné.⁵⁹

1830 – 1840

Miesta kultúrneho diania v Prešporku. V zásade bol kultúrny život v tomto období už štrukturovanejší. Hudobné divadlo a divadlo pod strechou *Mestského divadla* zažili najväčší rozvet v rokoch 1835 – 1844 a boli zamerané na najrôznejšie divadelné žánre. V oblasti koncertného diania vyzerala situácia nasledovne: na jednej strane to boli privátne podujatia („*Hauskonzert*“), ktoré sa vtedy konali nielen v aristokratických palácoch, ale hojne aj v priestraných meštianskych salónoch, besiedky či hudobné salóny podľa viedenského vzoru, na ktorých sa predstavili účinkujúci buď z vlastných radov alebo profesionálni umelci angažovaní na túto príležitosť. Repertoár pozostával z komorných skladieb. Na druhej strane bol do istej miery už inštitucionalizovaný hudobný život (založený bol Cirkevný spolok, spevácky zbor „*Liedertafel*“ atď.), čo súviselo aj s prírastkom i skladbou obyvateľstva. Veľkú rolu zohrávali nemecko-slovenský charakter mesta okolo polovice 19. storočia a blízkosť Viedne.

Dôležitým miestom hudobného diania bol *Schmidtov salón*, čiže sála výrobcu klavírov Carla Schmidta⁶⁰ na rohu Schöndorffskej ulice (od 1840 na Dunajskej). Účinkovali tu Franz Liszt, Johann Nepomuk Hummel, Joseph Caspar Mertz,⁶¹ Sigmund Thalberg⁶² a celý rad špičkových umelcov.⁶³ Postupom času sa rozvinul pomerne bohatý koncertný program, o ktorom informovala prešporská tlač, dokonca existovali aj abonmány.⁶⁴ Publikum bolo síce počtom nevel'ké, zato vyberané.⁶⁵

⁵⁹ „Durch den Vorzug der Nähe zu der innern Stadt empfiehlt sich den Spazierenden der Fürstlich Palfysche Garten hinter dem Kapuzinerkloster. Derselbe wurde anfangs im französischen Geschmack angelegt, und mag damals wohl einer der schönsten hiesigen Gärten gewesen seyn, wie er auch jetzt noch so manchen Vorzug vor den übrigen behauptet, z. B. daß man mit Erfrischungen bedient werden kann. Gegenwärtig sind in demselben noch einzelne alte Parthien vorhanden, die dem Lustwandelnden Schatten und Kühlung gewähren; aber die meisten Terrassen und Bosquets mußten einer neuen englischen Anlage den Platz räumen, die, da sie nur noch im Werden ist, und kein Wasser hat, die Kenner schlecht erbauen wird; obgleich nicht zu läugnen ist, daß sich von dem höchsten Punkt des Gartens, die Stadt wie ein Amphitheater dem Auge darstellt, und mit dem grünen Vordergrunde, einen schönen, freundlichen Anblick gewährt. In diesem Garten pflegt jährlich das Annafest, durch eine Beleuchtung der Alleen und Musik, die der jedesmalige Pächter des angränzenden Palfysaales, gegen ein mäßiges Eintrittsgeld veranstaltet, gefeiert zu werden.“ BALLUS, Presburg (c. d. pozn. 17), s. 233, 234.

⁶⁰ Carl Wilhelm Schmidt (1794-1872). Úspešnú firmu po ňom prevzal jeho syn. Pozri: Eva SZÓRÁDOVÁ: *Bratislavský hudobní nástrojári*, Nitra : Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, 2019, s. 171.

⁶¹ Tamže.

⁶² *Pressburger Zeitung*, 28. februára 1834, s. 189.

⁶³ Pozri napr. aj *Wiener allgemeine Musik-Zeitung*, 21. apríla 1842, s. 199 a 19. marca 1846, s. 136. Predstavila sa tu aj Anna Capponi či Bertha Lewig (prešporská učiteľka hudby, za spoluúčinkovania speváčky Morra) a stále miesto tu mali aj umelci z cudziny, ktorí v salóne vystúpili v rámci turné.

⁶⁴ Apríl 1860, *Pressburger Auskunftsblatt*.

⁶⁵ *Pannonia*, 26. septembra 1844.

Inak sa koncerty konali v sále župného domu („*Komitathaus*“) a tiež v dvoch, troch popredných hoteloch (vtedy nazývaných *hostince*, napr. *U zeleného stromu*, z ktorého sa vyvinul neskorší hotel *Carlton*). Tie boli ale výlučne v najmenšom komornom obsadení. Do palety koncertov treba zahrnúť vystúpenia umelcov v kaviarňach (nepočítame sem vyhrávanie do tanca), podobné dnešným recitálom, no na rozdiel od nich s neucelenou dramaturgiou. A napokon to boli časté a obľúbené promenádne koncerty pod šírým nebom, predovšetkým na nábreží, na ktorých sa prezentovali prevažne vojenské kapely dvoch či troch plukov.⁶⁶ V habsburskej monarchii bolo prirodzenou povinnosťou vojenských kapiel, orámovat' hudbou všetky kultúrne podujatia civilného charakteru.⁶⁷ Neskôr sa objavili aj vystúpenia kapiel Rómov (cigánskych kapiel), vtedy označovaných ako „*Nationalkapellen*“, ktoré sa s obľubou konali v kaviarňach. Hudba bola súčasťou slávností tak v interéri ako aj v plenéri (záhradné slávnosti) na viacerých adresách, a v tomto smere nebola výnimkou ani Pálffyovská záhrada. Pokiaľ ide o divadlo a hudobné divadlo, v tomto období sa rozrástli aj možnosti lokalít – napr. Eszterházyho záhrada s občasnými podujatiami. Sála Mestského pivovaru, kde účinkovali operní speváci na vystúpeniach podobných dnešným operným recitálom, pribudla do celkového obrazu kultúrneho diania až neskôr.⁶⁸ Významný podiel pripadol na vystúpenia Cirkevného hudobného spolku, ktorý od svojho založenia v roku 1828 účinkoval v dome sv. Martina, no koncerty poriadal v sále reduty.

Záhradná sála a vzhľad záhrady. V roku 1834 (20. júna) v tejto sále absolvoval Johan Nepomuk Hummel svoj posledný koncert v rodnom meste. Uskutočnil sa „pred početným a vyberaným obecenstvom“, za spoluúčinkovania takisto prešporského rodáka, známeho gitaristu Josepha Caspara Mertza.⁶⁹ Vystupoval tu tiež švédsky ansámbľ s predstavením *Divadlo postáv a metamorfóz* (v marci 1837) či Gaetano Pecci z Milána, ktorý predvádzal (v apríli 1837) „geografické predstavenie s figurínami“ pod názvom *Theatrum mundi alebo scéna sveta*.⁷⁰ Scény sveta pozostávali z radu obrazov zaujímavých krajín, miest a historických udalostí vo forme divadelných scén s pohyblivými figúrami. Medzi nimi nájdeme: Lago maggiore, prístav neďaleko sicílskej sopky Etny, námestie v Drážďanoch, cársky palác v Petrohrade, Napoleonov príchod na Sv. Helenu a i.⁷¹ V roku 1831 figurovala Pálffyho záhrada ako jeden z tipov na vychádzku: „Príjemný pôžitok v meste poskytuje Pálffyho sála s pôvabnou záhradou za Kapucínskym kláštrom.“⁷² Z inzerátu v roku 1834 sa dozvedáme, že *záhradnú sálu* dávali do árendy spolu

⁶⁶ K vojenským kapelám pozri Jana LENGOVÁ: *Vojenská hudba a hudobný život Bratislavy v 19. storočí*. In: Slovenská hudba, 19 (1993)/3-4, s. 458-480.

⁶⁷ Činnosť vojenských kapiel bola oveľa širšia a okrem uvedenej oblasti účinkovali aj na tanečných zábavách a koncertoch vážnej alebo klasickej hudby. Jana LENGOVÁ: *Militärmusik und Musikleben in Bratislava/ Pressburg in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Kongressbericht Feldkirch / Vorarlberg 1992. Tutzing : Hans Schneider, 1994, s. 223-234, tu 226 a 228.

⁶⁸ Napríklad: *Westungarischer Grenzbote*, 1. októbra 1886, s. 4.

⁶⁹ *Pressburger Zeitung*, 6. júla 1834. Podrobnejšie in: *Aehrenlese*, príloha *Pressburger Zeitung*, 1. júla 1834.

⁷⁰ Milena CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: *Geschichte des deutschsprachigen Theaters in der Slowakei*. Köln – Weimar – Wien 1997, s. 99 a 214. Prameň informácie tu nie je udaný.

⁷¹ *Zeitung für die elegante Welt*, 21. septembra 1829, s. 1479.

⁷² „Einen angenehmen Genuß in der Stadt [bietet] Pálffy's Saal mit einem artigen Garten hinter dem Kapuzinerkloster.“ Joseph KRICKEL: *Wanderung von Wien über Preßburg und Tyrnau in die Bergstädte Schemnitz, Kremnitz und Neusohl...*, Wien : M. Chr. Adolph 1831, s. 44.

s časťou záhrady, ktorú pri tej príležitosti deklarovali ako „peknú, bohatú na zážitky a obveselenie“.⁷³

Scény a sály v Prešporoku 1843

[Na tomto mieste dodatočne vsúvam do môjho prítomného textu ukončeného v júni t. r. upozornenie na zásluhý článok od Jany Laslavíkovej „Premeny hudobného divadla na pozadí histórie Mestského divadla v Prešporoku v 19. storočí“, ktorý je uverejnený v Zborníku príspevkov z muzikologickej konferencie „Hudba v Bratislave“ 2019. Laslavíková v ňom prináša informácie o divadelnej topografii mesta a prezentuje o.i. aj jasné rozlíšenie všetkých piatich scén (s. 171-173). Jej materiál mi bol neznámy, keďže zborník vyšiel až v júli 2021, kedy som môj text už mala uzavretý. Ku piatim paralelne existujúcim scénam som dospela na základe vlastných rešerší a Preto som aj do môjho textu už nezasahovala a ponechala ho v pôvodnom znení.]

Kvôli prehľadnosti je vhodné na tomto mieste rozlíšiť od seba jednotlivé scény existujúce v polovici 19. storočia, na ktorých sa realizovali divadelné, hudobnodivadelné a hudobné produkcie. Aj v odbornej literatúre dochádzalo často k ich zámene, pričom identifikáciu do veľkej miery sťažovali a sťažujú nekodifikované názvy týchto scén. Tak napríklad *Pálffyho záhradná sála* sa dodnes zamieňa s *Pálffyho palácom*, s *letnou scénou* v *Pálffyho záhrade*, prípadne aj s *Feketeho maďarskou arénou*, ktorá sa nachádzala na celkom iných pálfyovských pozemkoch.

Za východiskovú informáciu môžeme pokladať vyjadrenia prešporského dopisovateľa viedenského periodika *Allgemeine Theater-Zeitung*. Najprv správa z jari roku 1843: „Prešporok má v súčasnosti tri divadlá: Mestské (árendátor Pokorný), arénu v Donau-Au a arénu v Pálffyovskej záhrade.“⁷⁴ Dovoľok: „Počas uhorského snemu, ktorý sa začne 14. mája, bude zimprovizované aj maďarské národné divadlo.“ V júni 1843 nasledovala sumarizujúca správa, podľa ktorej mal Prešporok už naozaj viac scén: k Mestskému divadlu, Aréne v Au, Aréne v Pálffyovskej záhrade a novovybudovanej maďarskej Aréne pána Feketeho pribudla ešte ďalšia scéna, divadlo v pálfyovskej záhrade pod hradom: „O niekoľko dní k týmto štyrom pribudne piata scéna takisto vo Veľkokniežacej Pálffyovskej záhrade, novootvorené divadlo“ v sále, píše redaktor a dodáva: „Konkurencia teda chýbať nebude a kto tým získa? Publikum!“⁷⁵

⁷³ *Pressburger Zeitung*, 27. decembra 1833 (Intelligenz-Blatt): „Verpachtungs-Anzeige. Mit Eintritt des Jahres 1834 ist der Fürst Pálffy'sche Saal, mit dem dazu gehörigen Speise- und Garderobezimmer, samt dem schönen, genußreichen und belustigenden Garten, zu verlassen. Die Pachtbedingungen kann man bey dem dermaligen Pächter selbst einholen.“

⁷⁴ „Preßburg hat nun drei Theater: das städtische (von Pokorny gepachtete), die Arena in der Donau-Au und die Arena im Pálffy-Garten [...]. Während des am 14. Mai beginnenden ungarischen Reichstages dürfte auch ein magyarisches Nationaltheater improvisiert werden.“ *Der Adler*, 26. apríla 1843, s. 408.

⁷⁵ *Allgemeine Theater-Zeitung*, 12. júna 1843, s. 627.

Jednotlivé scény:

▪ **„Mestské divadlo“**

(*Stadttheater, Városi Színház*, v 18. storočí aj *Comödien-Haus*), o ktorom existuje bohatá literatúra. Budovu dal postaviť 1776 gróf Juraj Csáky s podporou šľachty, divadlo bolo v majetku mesta a prenajímané zväčša na šesť rokov. Hrali sa tu divadelné hry, v menšej miere opereta a opera, no na programe boli aj výnimočné, reprezentatívne koncerty s orchestrom, prípadne aj so zborom.⁷⁶ K budove pristavali onedlho mestské kasíno s hudobným salónom,⁷⁷ v ktorom členovia mohli používať krídlo *Schmidt* a kde sa hneď začali konať hudobné podujatia v užšom kruhu. Riaditeľ Stöger (vlastným menom Johann August Althaller) bol divadelným podnikateľom, ktorý spravoval súčasne divadlo v Grazi (Štajersko) i divadlo v Terste.⁷⁸ Úspešným riaditeľom bol aj František Pokorný so svojou divadelnou spoločnosťou, ktorý viedol súčasne najprv tri, potom dokonca štyri divadlá (okrem prešporského aj viedenský *Theater in der Josefstadt*, divadlo v Badene pri Viedni a ďalšie v Šoproni⁷⁹). Uvádzal činohry včítane ľahkých veselohier, operety, zreteľne menej opery a pomerne výnimočne aj predstavenia iného charakteru.

▪ **„Letná aréna“**

(na pravom brehu Dunaja, v dnešnej Petržalke). Alternatívne názvy: *Sommer-Arena*, *Pozsonyi Aréna*, tiež *Arena in der Donau-Au* či *Tagstheater in der Au* (= *Denné divadlo*). Posledne uvedený názov vystihuje skutočnosť, že predstavenia sa tu spočiatku konali za bieleho dňa. Nachádzala sa v mestskom parku a teda na pozemku patriacom mestu, presne povedané na vtedajšom dunajskom ostrove *Brücken-Au*. Bola nezastrešená a na rozdiel od iných letných scén mala iba čiastočne drevenú konštrukciu, sčasti bola murovaná.⁸⁰ Dal ju postaviť riaditeľ *Mestského divadla* Stöger, spadala pod neho a tým bola spätá s divadlom

⁷⁶ V roku 1841 tam vystúpil aj Johann Strauss so svojim orchestrom. Panovala mienka, že Strauss by bol dosiahol väčší úspech v sále primeranej charakteru interpretovanej hudby.

⁷⁷ *Wiener allgemeine Musik-Zeitung*, 21. apríla 1842, s. 199.

⁷⁸ „Nach seinem erfolgreichen Wirken in Preßburg übernahm er 1832 das Theater in der Josefstadt in Wien und war in den Jahren 1834—1846 als Direktor des Ständetheaters in Prag tätig.“ CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, *Geschichte* (c. d. pozn. 61), s. 93.

⁷⁹ Tamže, s. 94-96.

⁸⁰ Z popisu (petržalskej) Arény: „Der von einem geräumigen Orchester begränzte, aus zwey Reihen Logen, zwey Parterres und Gallerie bestehende Raum fasst an drehtausend Zuseher. Die große, solide, mit einem in der Mitte sich theilenden Vorhänge versehene Bühne, welche zugleich auch alle Gattungen von Verwandlungen erlaubt, enthält als Hintergrund eine schöne natürliche Baumgruppe, und ist von einer grünenden Wand geschlossen, durch welche zwey große Thore auf den äußeren, ebenfalls eingeschlossenen für Kavallerie, und Spektakel bestimmten Platz führen. Der Raum inner den Koulissen ist für Garderobe, Amkleidezimmer, Dekorations- und Requisiten-Depositoren sehr zweck mäßig verwendet. – Am äußersten Eingange für die Zuschauer bildet sich, jedoch schon im Innern des Gebäudes zu beyden Seiten eine Restauration, und eine Kaffeterie, die Mitte des Ganzen vorderen Traktes beherrscht die Kassa, mit einem nach allen Plätzen die Ansicht biethenden Argus Auge.“ *Allgemeine Theater-Zeitung*, 18. septembra 1830, s. 459-460. Zábavná historka z jednej produkcie na tejto scéne je opísaná in: *Allgemeine Theater-Zeitung*, 2. októbra 1833, s. 795.

„[...] einen amphitheatralischen von haushohen Pappeln beschatteten ungedeckten Holzbau aufführen ließ“, zaznamenáva Karl BENYOVSZKY: *Das alte Theater. Bratislava – Pressburg*. Pressburg : Karl Angermayer, 1926, s. 94.

programovo aj finančne. Bolo to divadlo v prírode, ktoré hralo popoludní po sobotách a nedeliach divácke hry. Prvé predstavenie sa konalo 26. júla 1828. V 1843 nasledovala rozsiahla rekonštrukcia, po ktorej nástupca vo funkcii riaditeľa *Mestského divadla* František Pokorný začal hrať aj večer, pri osvetlení.⁸¹

▪ **„Maďarská aréna“**

(nazývaná aj *Aréna pána Feketeho* alebo *Maďarské letné divadlo*, tiež *National-Arena*, *Nemzeti Aréna*). Nachádzala sa na „panskom pálfyovskom grunte“ v dnešnej Petržalke a prvé predstavenia sa začali v letnej sezóne roku 1842.⁸² Na začiatku letnej sezóny 1843, ktorú všetci usporiadatelia pokladali za mimoriadne výhodnú príležitosť, keďže od 14. mája zasadal Uhorský snem, v tlači oznámili, že pán Oeller buduje scénu pre túto maďarskú hereckú spoločnosť.“ Alebo tiež, že ju stavia „tesársky majster pán Oehler“.⁸³

Iba o pár dní neskôr sa objavilo prvé hodnotenie v tlači: „V príjemnom, trochu priveľkom dennom divadle, v dôsledku čoho je zle počuť v druhom parteri a na galérii, začali sa predstavenia 20. mája...“⁸⁴ Za zmienku stojí, že prestávky medzi dejstvami uvádzanej veselohry zvykla vyplňať cigánska hudba. (Mimochodom, Feketeho divadelná spoločnosť hrala neskôr aj v *Pálffyho záhradnej sále* pod hradom – pozri ďalej).

⁸¹ *Der Adler*, 26. apríla 1843, s. 408.

⁸² „Am 8. Juni beginnen, in einer eigens dazu erlaubten Arena auf dem herrschaftlich Pálffy'schen Grunde in der Au, theatralische Vorstellungen einer ungarischen Schauspielgesellschaft. Es läßt sich erwarten, daß sich ein allgemeines Interesse an diesen Darstellungen kund geben wird, um so mehr, da die Mitglieder dieser Gesellschaft einen vortheilhaften Ruf in der ungarischen Literaturwelt genießen [...]. Der Abonnementspreis für 10 Vorstellungen ist: für eine Loge 12 fl. – für einen Sperrsitz 3 fl. – Parterre 2. fl. – Im Ganzen sollen 20 Vorstellungen statt finden.“ *Pannonia*, 4. júna 1842, s. 252.

„Am 13. dieses Monats ist hier eine National-Arena eröffnet worden... In der Arena können meistens Possen mit gutem Erfolg gegeben werden, die wir aber nicht gern auf der Bühne sehen. Fekete Gábor's Gesellschaft har die Erwartung des Publikums befriedigt, und in den bis jetzt gegebenen 10 Vorstellungen Beifall erhalten... Wir hoffen indessen, daß ... während des Landtags eine ung. Gesellschaft nicht nur im Sommer in der Arena sondern auch während des Winters im städtischen Theater, abwechselnd mit der deutschen, ihre Vorstellungen wird geben können.“ (*Pannonia*, 28. júna 1842, s. 291)

„Die ungarische Schauspieltruppe des Hrn. Fekete, trifft am 1. Sept. d. J. wieder hier ein, und wird dann mit der teutschen Gesellschaft des Hrn. Direktors Schmid aus Raab abwechselnd Vorstellungen geben. Es befinden sich dann zu gleicher Zeit drei Gesellschaften in den Tempeln Thaliens in Preßburg. Ob sich auch die Directoren dieser Anstalten dabei gut befinden werden, das ist noch sehr die Frage. Man geht vorläufig mit der Idee um, für die nächste Winter-Saison ein großes Locale umzuwandeln, in welchem die Gesellschaft des Hrn. G. Fekete Vorstellungen geben soll.“ (*Der Wanderer*, 26. júla 1842, s. 708) K téme Maďarská aréna v roku 1843 pozri o. i. vydania prílohy *Pressburger Zeitung Pannonia* z dní: 1. júla, s. 291; 11. júla, s. 306; 18. júla, s. 318; 25. júla, s. 331.

⁸³ „...für die ungarische Schauspielgesellschaft des Hrn. Fekete wird eine Arena von Hrn. Oeller erbaut“. *Allgemeine Theater-Zeitung*, 18. mája 1843, s. 531; *Pannonia*, 22. júna 1843, s. 278.

⁸⁴ „In dem netten, nur etwas zu groß gebauten Tagstheater, wodurch das Hören auf dem zweiten Parterre und auf der Galerie sehr erschwert wird, begannen die Vorstellungen den 20. Mai mit dem kleinen Lustspiel: „Der Zaubergarten in Ungarn“ [...] der hier gastirende Günstling des Pester ungarischen Publikums, Herr Egressy [...]“ *Pannonia*, 13. júna 1843, s. 266.

Recenzie z *Pannonie* (13. júna 1843, str. 266), ktoré názorne dokumentujú paralelnú existenciu dvoch letných scén na rôznych pálfyovských pozemkoch. (Tretou bola Letná aréna Mestského divadla.)

▪ „Letné divadlo“ v pálfyovskej záhrade

figurujúce aj ako *Sommertheater im fürstlich Pálffy'schem Garten*, *Sommertheater am Schloßberg* alebo aj *Pálffyovská Aréna* (*Pálffy'sche Arena*, *Arena im Pálffy-Garten*) pod hradom, čo dodnes vedie k zámene s jeho staršiou sestrou, „petržalskou“ Arénou v Au, patriacou Mestskému divadlu.⁸⁵ Najlepšiu topografickú identifikáciu poskytuje spravodajstvo z dobovej tlače: „Druhá [prešporskú] arénu, vo veľkokniežacej pálfyovskej záhrade, vybudoval pán Kramer. Leží nanajvýš malebne pod známym hradným kopcom a má peknú návštevnosť. Aj keď je divadelná spoločnosť nekompletná a všade prebleskuje začiatočníctvo, Prešporčania sú spokojní.“⁸⁶ *Pálffyovskú arénu* otvorili v lete 1841 a takmer v každej sezóne tu bol činný iný arendátor-principál.

⁸⁵ Lokalizácia novej letnej scény v správe z viedenského časopisu *Der Humorist*, 25. júna 1841: „Hr. Johann Kramer [...] hat im fürstl. Palfy Garten, heute das neu erbaute Sommer-Theater unter seiner Direktion eröffnet [...]. Dieser von der Natur so großmüthig ausgestattete Garten bietet der Schönheiten vielen, und gewährt unter seinen schattigen Laubgängen einen angenehmen Schutz gegen drückende Sonnenhitze, die, seitdem die Sommertheater ins Leben getreten, mit der Illusion verloren gegangen. Die Nähe dieses Unterhaltungsplatzes zu allen Stadtteilen, und der Umstand, daß man daselbst die neuesten Stücke, die am Theater an der Wien mit vielem Beifall aufgenommen, zu sehen bekommt, werden zweifellos allen Freunden einer soliden nicht pompösen Unterhaltung, Gelegenheit geben, sich daselbst öfters zu ergötzen.“ O zameraní časopisu pozri pozn. 90.

⁸⁶ „Hr. Kramer hat eine zweite [prvou bola Arena v Au] Arena, im fürstl. Palfy'schen Garten gebaut. Untern dem bekannten Schloßberge ist dieser schöne Garten höchst malerisch gelegen und wird zahlreich besucht. Obgleich die Gesellschaft sehr unvollständig ist, und Anfängerei allüberall hervorblickt, so sind die Preßburger doch zufrieden.“ *Der Sammler*, 12. júla 1841, s. 447.

Theaterwelt.

(Preßburg.) Die Preßburger sind die Sommermonate hindurch ohne Theater gewesen. Hr. Kramer hat eine zweite Arena im fürstl. Pálffy'schen Garten gebaut. Unfern dem bekannten Schloßberge ist dieser schöne Garten höchst malerisch gelegen und wird zahlreich besucht. Obgleich die Gesellschaft sehr unvollständig ist, und Anfängerei allüberall hervorblickt, so sind die Preßburger doch zufrieden. Die ersten sehr beifällig aufgenommenen Vorstellungen waren: „Der Talisman,“ „Kaufmann und Maler,“ „die verhängnißvolle Mitternachtsstunde.“ Besonders der Beliebtheit erfreuen sich Hr. Schütz und Hr. Kramer.

Správa o novom letnom divadle v pálfyovskej záhrade z rakúskych novín *Der Sammler*, 12. júna 1841.

▪ „Pálffyho záhradná sála“

Piate divadlo v Prešporke bolo v budove Pálffyho sály, a teda „kamenné divadlo“, ktoré je centrálnou témou tejto štúdie. Citujem ešte raz: „O niekoľko dní k týmto štyrom pribudne piata scéna takisto vo Veľkokniežacej Pálffyovskej záhrade, novootvorené divadlo.“⁸⁷ Autor textu tým vyjadril, že v budove *záhradnej sály* bude po prerušení opäť zahájená prevádzka⁸⁸ – tentokrát mala byť s ťažiskom na divadelných produkciách. Predtým sa konala adaptácia pre potreby divadla.

Dve scény v pálfyovskej záhrade súčasne

Zo spomínaných správ vyplýva, že k existujúcej „kamennej“ v roku 1843 pribudlo letné divadlo v plenéri a tak sa v areále pálfyovskej rezidencie nachádzali súčasne dve scény. (V staršej literatúre často dochádza k zámenám alebo dokonca ku stotožneniu troch letných scén v meste.⁸⁹) Keďže s výnimkou krátkeho času bývali obe tieto miesta v rukách jedného arendátora a navyše o tejto *Pálffyovskej aréne* zatiaľ nejestvuje osobitná práca, pozrieme sa tu podrobnejšie na obe.

⁸⁷ *Allgemeine Theater-Zeitung*, 12. júna 1843, s. 627.

⁸⁸ Aj Geza Staud sa zmieňuje o dočasnom zatvorení pálfyovskej scény a znovuo tvorení 3. júna 1843, avšak mylne stotožňuje letnú scénu s *Pálffyho záhradnou sálou*. STAUD, Adelstheater (c. d. pozn. 29), s. 186. Nejasná a nepresná je aj informácia: „Počas výstavby sa hrávalo v dočasnom divadle (Intermis Theater) v záhrade Pálffyho paláca, kde sa nachádzala rozsiahla krytá jazdiareň, po úprave v roku 1837 využívaná aj na divadelné predstavenia, známa ako Pálffyho dvorana (pri dnešnej Zochovej ulici, kde je budova VŠMU).“ Elena BLAHOVÁ-MARTIŠOVÁ: *Stotridsať rokov historickej budovy divadla (1)* z 21.9.2016, online *Stotridsať rokov historickej budovy divadla (1)* - Opera Slovakia.

⁸⁹ Napríklad: „Zu Anfang der vierziger Jahre des 19. Jahrhunderts wurde in der Preßburger Au auf Pálffyschen Grund eine neue große Arena, die sogenannte Ungarische Nationalarena oder das Pálffysche Sommertheater (1842) gebaut.“ CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, *Geschichte* (c. d. pozn. 61), s. 99. Maďarská národná aréna a pálfyovské letné divadlo boli dve rôzne divadelné scény na dvoch rôznych miestach v Prešporke.

Iný príklad: „V prípade kratšej jarnej sezóny mali divadelné spoločnosti k dispozícii arénu v Petržalke, v tzv. Pálffyovskom letnom divadle, postavenom v roku 1842 (na mieste prvej drevenej arény z roku 1828, a zároveň dnešnom divadle Aréna).“ Elena BLAHOVÁ-MARTIŠOVÁ: *Stotridsať rokov historickej budovy divadla (2)*. Online zo 17.11.2016: *Stotridsať rokov historickej budovy divadla (2)* - Opera Slovakia (15.6.2021.)

Pálffyovská letná scéna od roku 1841... Boli tu doma viedenské kusy a frašky, zábavná hudba, tanečné čísla, vtipné slovné hry aj satirické narážky na súčasné pomery,⁹⁰ novinky, ktoré predtým s veľkým úspechom dávali na viedenských scénach – a teda všetko, po čom prahne divák v letnom období a čo sa dodnes spája s predstavami letnej scény. No ako každá nekrytá scéna bojovala s rozmarom počasia.⁹¹ Hereckú spoločnosť viedol s veľkým entuziasmom Johann Kramer, mala priaznivé kritiky a údajne slušnú úroveň,⁹² hoci sa našli aj opačné hlasy: „V Pálffyovskej kuriálnej záhrade zriadil istý Kramer arénu, ktorú otvorili 13. júna. Navštevuje ju veľa ľudí, bez ohľadu na veľmi zle zostavený divadelný súbor.“⁹³ Záver prvej letnej sezóny však patril hosťujúcemu Alexandrovi Guerrovi a jeho ansámbli umeleckých jazdcov a akrobatov.⁹⁴ Mimochodom, na prevádzku budovy („im Pálffy'schen Garten“) potrebovali árendátori kniežací súhlas s divadelnými produkciami.⁹⁵

... a jej vzhľad. „Táto prírodou veľkodušne obdarená záhrada ponúka veľa krásy a poskytuje príjemnú ochranu pred ubíjajúcou horúčavou na cestičkách pod cloniacimi korunami stromov [...]“, písalo sa v tlači.⁹⁶ Či sa blahodárny tieň stromov prejavil aj v aréne, nevieme. Pódium predstavovala drevená konštrukcia, pod nohami bol piesok, dekorácie neexistovali a ani herci nemali šatne, ako sa dá vyvodiť z úlomkovitých zmienok v recenziách.⁹⁷ V 1848 hovorí nemecký cestovateľ o *amfiteátri*, a teda snád' o polkruhovitej forme hľadiska, ktoré pozostávalo z lavíc natretých nabiele.⁹⁸ V tom čase okolie arény, záhrada aj samotný pálfyovský palác však už prejavovali znaky úpadku. „Pálffyovská rezidencia – v súčasnom stave, hlavne v záhrade, vykazuje už iba spomienky na niekdajšiu nádheru...“, skonštatoval návštevník v 40-tych rokoch 19. storočia.⁹⁹

⁹⁰ *Der Humorist*, 25. júna 1841. S podtitulom „Eine Zeitschrift für Scherz und Ernst, Kunst, Theater, Geselligkeit und Sitten“, prinášalo toto periodikum seriózne fakty, niekedy formulované aj v rozmarom tóne či so satirickým nábojom.

⁹¹ „Akte der Kramer'schen Arena-Gesellschaft fallen dagegen in eben dem Grade, als das schlechte Wetter zunimmt.“ *Österreichisches Morgenblatt*, 8. septembra 1841, s. 447.

⁹² *Der Humorist*, 12. júla 1841, s. 571.

⁹³ „In dem Palffyschen Kurialgarten errichtete ein gewisser Kramer eine Arena, welche am 13. Juni eröffnet wurde und stark besucht wird, ungeachtet das Theaterpersonale sehr schlecht gewählt ist.“ *Der Adler*, 26. júna 1841, s. 966.

⁹⁴ Kramer nastúpil v ďalšej sezóne do divadla v Znojme. *Der Humorist*, 4. októbra 1841, s. 815.

⁹⁵ *Pressburger Zeitung*, 13. júla 1841; *Österreichisches Morgenblatt*, 10. apríla 1843, s. 171 („Das Sommertheater im Fürst Palfyschen Garten. [...] Der Theaterdirektor Hagn [Hagen] von Tyrnau hat die Leitung desselben übernommen, nachdem Se. Durchlaucht der Fürst Pálfy die Einwilligung zu theatralischen Productionen bereits gegeben.“)

⁹⁶ *Der Humorist*, 25. júna 1841.

⁹⁷ *Österreichisches Morgenblatt*, 8. septembra 1841, s. 447: „[...] in diesem Kramer'schen, alle Decoration und Garderobe entbehrenden Gehölze...“

⁹⁸ *Pannonia*, 27. apríla 1848, („Ein Spaziergang am Charfreitag“), s. 184. Pozri aj poznámku 151, kde je citovaný výňatok z tejto recenzie.

⁹⁹ „Pálffysche Gartengebäude – in seinem dermaligen Zustande, besonders im Garten, Erinnerungen entschwendener Pracht zeigend [...]“ Adolph Emanuel PARNOLD: *Geistesblumen*. Auf Oesterreichischen Boden verpflanzt, Wien 1845, Bd. 4, s. 68.

Situácia v roku 1843. Arendátorom oboch scén, letnej arény aj kamenného divadla (vtedy ho označovali aj ako *Saal-Theater*), to jest *Pálffyho záhradnej sály*, bol Joseph Hagen, ktorý predtým pôsobil s vlastnou nemeckou spoločnosťou v trnavskom divadle. Nebol teda iba dvojnásobným riaditeľom, činil sa aj ako herec, komik a spevák.¹⁰⁰ Inak toto „zdvojenie“ malo pre neho veľkú výhodu: mohol operatívne reagovať na zmeny počasia, v prípade potreby presunúť predstavenie z otvorenej letnej scény do kamennej budovy, čo sa stávalo práve toho leta zrejme častejšie. Sezónu začali výnimočne neskôr, až 3. júna,¹⁰¹ hoci v meste bolo zaužívané trvanie od 1. mája do konca septembra. Mimochodom v *Pannonii*, prílohe *Pressburger Zeitung*, informovali v tom čase prekvapujúco často o tejto scéne. Na programe boli prevažne divadelné hry a frašky s hudobnými vložkami, pri ktorých účinkoval aj orchester. Konali sa však aj predstavenia s „umeleckými jazdcami na koňoch“.¹⁰² Hagen mal náročné plány, sľúbil uvádzať operu, balet, činohru aj ľudové frašky.¹⁰³ S niektorými predstaveniami v aréne, ktoré pre nepriazeň počasia presunuli do sály,¹⁰⁴ mal veľký úspech,¹⁰⁵ no na druhej strane jeho predstava o rýchlo sa meniacom repertoári prispela k tomu, že na jednotlivých inscenáciach sa odzrkadlil nedostatok skúšok.¹⁰⁶ A tak vnútorné i vonkajšie príčiny (k vonkajším nesporne patrilo niekoľko zlých kritik vo viedenských novinách) mali za následok, že ku koncu sezóny sa Hagen „vzdialil“ z mesta a pre „dlhodobú neprítomnosť“ ho napokon nahradil jeden z jeho hereckého súboru a spoločnosť začala hrať vo vlastnej réžii.¹⁰⁷

Redaktor prílohy *Pressburger Zeitung*, ktoré morálne podporovali túto divadelnú spoločnosť, sa nezdráhal napísať, že vo svojich recenziách si zámerne odpustil akúkoľvek kritickú poznámku, len aby neškodil „tejto prehnitej budove“.¹⁰⁸ To však zostalo bez účinku – návštevnosť klesala.¹⁰⁹ Táto letná sezóna však bola celkovo nedobrá, aj v maďarskej aréne Gabriela Feketeho, ba dokonca aj v Aréne na dnešnom petržalskom brehu to nebolo uspokojujúce. Ako sa domnievali súčasníci, na príčine bola pravdepodobne priveľká ponuka pri súčasnom nedostatku záujemcov o divadlo.¹¹⁰

¹⁰⁰ CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Geschichte (c. d. pozn. 61), s. 121-122.

¹⁰¹ *Pannonia*, 30. mája 1843, s. 244. V recenzii tohto otvárajúceho predstavenia sezóny sa spomína aj slávnostný prológ (*Pannonia*, 13. júna 1843, s. 266), ktorý sa zachoval v tlačenej podobe: „Prolog zur Wiedereröffnung des Hochfürstl. Palffyschen Sommertheaters. Pressburg am 3. Juni 1843, gesprochen von Dlle Josephine Fischer. Joseph Hagen Theaterunternehmer, Gedruckt bei S. L. Weber, citované podľa STAUD, Adelstheater (c. d. pozn. 29), s. 186.

¹⁰² *Allgemeine Theater-Zeitung*, 18. mája 1843, s. 531.

¹⁰³ *Allgemeine Theaterzeitung*, 12. júna 1843, s. 627.

¹⁰⁴ Napr. *Pannonia* 12. augusta 1843.

¹⁰⁵ *Pannonia*: 15. júla, s. 315; 17.8., s. 366; 18. júla 1843, s. 319 a 320; 25. júla, s. 33.

¹⁰⁶ *Der Ungar*, 12. júla 1843.

¹⁰⁷ *Wiener Zeitung*, 19. septembra 1843.

¹⁰⁸ Čo chcel autor týmto prirôvaním naznačiť – neuspokojivé pomery v divadelnej spoločnosti alebo zanedbaný stav budovy –, nie je celkom jasné. *Pannonia*, 5. septembra 1843, s. 399.

¹⁰⁹ *Pannonia*, 14. septembra 1843, s. 414. Ďalšie správy v *Pannonii* v tomto sledovanom roku: 29. júla 1843, s. 340; 1. augusta, s. 344; 5. augusta, s. 350; 10. augusta, s. 360; 12. augusta, s. 360; 17. augusta, s. 366; 31. augusta, s. 391; 16. septembra, s. 419; 19. septembra 1843, s. 422.

¹¹⁰ *Der Ungar*, 30. marca 1844, s. 294.

Odbočenie – divadelný maliar Carl Maurer a pálfyovská rezidencia.¹¹¹ Po smrti svojho zamestnávateľa kniežata Mikuláša Eszterházyho pôsobil Maurer od 1811 (s krátkou prestávkou) ako divadelný inšpektor v prešporskom Mestskom divadle a navrhoval divadelné dekorácie. Spolupracoval aj so scénou v pálfyovskej záhrade, o čom svedčí niekoľko návrhov, ktoré sa zachovali v Národnej Szechényiho knižnici v Budapešti (ďalej iba OSZK).¹¹² K prehľadným informáciám o týchto skiciach z literatúry (Staud a Belitska-Scholz/Berczeli)¹¹³ pridávam na tomto mieste vlastné poznámky, resp. korektúry:

1. skica označená „*Zur Inluminatation von Fürst Pálffy 815* [sic!]“¹¹⁴ je podľa Stauda návrhom na slávnostné osvetlenie „dekorácie“ v záhrade. Na zadnej strane skice je tento text: „*Gmacht in fürst. Palfyschen Garten zur Instalation des fürst. Carl am 17. aug. 825 mit 14000 Lampen*“.¹¹⁵ Dekorácia zobrazuje stĺporadie s triumfálnym oblúkom v strede, čo plne zodpovedá významnej príležitosti. Knieža Jozefa Františka Karola (1764-1827) vtedy uviedli do funkcie dedičného hlavného župana v rámci trojdňových slávností, ktorých spoločenská časť vrcholila oslavami v nákladne iluminovanej kniežacej záhrade so slávnostnou tabuľou pre 600 pozvaných hostí a bálom v palácovej sále.¹¹⁶ Poznámky autorky: A) Zdá sa, že návrh osvetlenia dekorácie (z dreva?) pre túto výnimočnú udalosť je pravdepodobnejší ako návrh osvetlenia existujúcej osobitnej budovy. B) Do pozoruhodne veľkého počtu lúčok (olejových?, argandských?) bolo zahrnuté celé slávnostné osvetlenie v záhrade. C) Z číselných údajov na tomto návrhu Staud vypočítal, že dekorácia mala úctyhodnú dĺžku 76 m.¹¹⁷ Pri jeho výpočtoch však došlo k omylu: Staud pokladal údaje za metre a nie za vtedy v stavebníctve a architektúre všeobecne používané stopy, ktoré boli aj oficiálnou jednotkou dĺžky. Čiže skutočná dĺžka dekorácie (alebo

¹¹¹ Carl Maurer (1761/62 – 1844) bol činný najprv v službách Mikuláša Eszterházyho v Eisenstadte (od 1805 do 1810 už ako „Hofmahler und Theaterdecorateur“). CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, (Geschichte [c. d. pozn. 61], s. 185) sa vyjadruje iba paušálne, že Maurer bol u riaditeľa Hagena činný ako scénický maliar. Novšie údaje (napr. Maurer menovaný ako prešporský občan) pozri Jana LASLAVÍKOVÁ: *Theater Decorations in Pressburg in the Eighteenth and Nineteenth centuries*. In: Music in Art 45(2020)/1-2, s. 155-192, tu: 167.

¹¹² Staud hovorí o piatich návrhoch, ktoré Maurer „pravdepodobne vyhotovil pre toto divadlo“. Géza STAUD: *Magyar kastélyszínházak (1790 – 1873)*. I.-III., Budapest : 1963-1964 /reedícia Akadémiai – Budapest, 1990, 1. diel, kap. 1./3. Online [Magyar színház történet I. 1790-1873 / 3. KASTÉLYSZÍNHÁZAK MAGYARORSZÁGON \(oszk.hu\)](http://magyar-szinhaztortenet.l.1790-1873/3.KASTÉLYSZÍNHÁZAK_MAGYARORSZÁGON) (25.4.2021.). Čaplovičova knižnica v Dolnom Kubíne vlastní okrem Maurerovho rukopisného skicára z roku 1812 aj jeho návrhy do hry *Maurerpolier Klucks Reise von Berlin über Pressburg nach Wien* (inv. č. C3/76). Bola to jednoaktovka od B. v. Püchera, ktorej text sa Prešporka netýkal, no zrejme pre prešporskú inscenáciu (1833) bol rozšírený.

¹¹³ Géza STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 184, 185. Pozri tiež publikáciu-inventár, kde sa spomína až šesť Maurerových návrhov v súvislosti s Pálffym: Hedvig BELITSKA-SCHOLTZ – A. Károlyné BERCZELI: *Barokk, klasszicista és romantikus díszlettervek Magyarországon*. Budapest : Magyar Színházi Intézet, 1976, s. 45-46 a 54-56.

¹¹⁴ Sign.: OSZK, 1970/604. Na návrhu (reprodukcia in: STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 185) je vpísaný rok 1815, avšak ako prezrádza označenie na rube originálnej skice – pozri v nasledujúcej poznámke –, správne má byť rok 1825.

¹¹⁵ „Realizované v kniežacej Pálffyovskej záhrade pri príležitosti inštalácie kniežata Karola Pálffyho 17. aug. 825 so 14.000 lampami.“ Toto označenie na zadnej strane originálnej skice priniesol až inventár BELITSKA-SCHOLTZ/BERCZELI, *Barokk* (c. d. pozn. 113), s. 55, por. číslo 142. V ďalšej literatúre ho sotva nájdeme, vynecháva sa.

¹¹⁶ *Pressburger Zeitung*, 19. augusta 1825, s. 873-874.

¹¹⁷ STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 185.

budovy?) bola približne 24 m a výška 4,5 m. D) Tento návrh má súvis iba s oficiálnou funkciou osoby kniežat'a.

2. Druhá skica označená „*Pálffy Parck Theater 843*“¹¹⁸ je návrh dekorácie sály so stĺpmi („*säulengeschmückter Saal*“) pre divadelnú inscenáciu. ako uzatvára Staud.¹¹⁹

Poznámka autorky: ide o návrh pre letnú scénu/arénu v pálfyovskej záhrade, ako sa uvádza v inventári zbierky,¹²⁰ alebo je to návrh pre divadelné predstavenie v tamojšej kamennej *Pálffyho záhradnej sále* v roku 1843? Maurerove trojslovné nemecké označenie pripúšťa oba významy.

Ďalšie tri skice sa „vzťahujú na záhradné slávnosti a zrejme pochádzajú od Maurera“, pomenáva Staud¹²¹ (do určitej miery zarážajúco pôsobí datovanie udané na dvoch z nich – v pokročilom mesiaci roka, v novembri, je však možné, že v tom čase vznikli iba plány, a samotné slávnosti sa konali v inom ročnom období):

3. Trojdielny triumfálny oblúk so štyrmi stĺpmi. Označenie: „*Inluminations Bogen / Infentirt* [sic! správne: inventiert=vymyslené] 832 Nov.“ Okrem toho nesie skica aj neskorší nápis: „*Szinház Pozsony*“.¹²²
4. Stĺporadie so 600 lampami. Označenie: „*Inluminations Bogen auf 600 Lampen / Infentirt 832 in Nov.*“¹²³
5. Nedatovaná skica triumfálneho oblúka s desiatimi stĺpmi označená „*Ein Inluminations Bogen*“ ako aj „*Pálffy Szinház Pozsony* (neskorší nápis)“.¹²⁴ V inventári je vznik skice pripísaný do roku 1832. Poznámka: bazíruje toto datovanie azda na skutočnosti, že rozmery skice sú zhodné s rozmermi dvoch skíc pochádzajúcich z roku 1832?
6. Nedatovaná skica s označením: „*Mitel Stück zur schluss-Wand für die National Arena 7 Klafter 3 Theil 8 – hoch.*“¹²⁵ V inventári je skica popísaná ako návrh pre Arénu v *Pálffyho záhrade*. Poznámka: Označenie „Národná aréna“ však niesla Feketeho Maďarská letná scéna na druhom brehu Dunaja existujúca od roku 1842, ktorá v sezóne jeseň/zima 1843 hrala v *Pálffyho záhradnej sále* na .

¹¹⁸ Sign.: OSZK, 1970/616. BELITSKA-SCHOLTZ/BERCZELI, Barokk (c. d. pozn. 113), s. 54, číslo 140. Tu sa hovorí o letnej aréne.

¹¹⁹ Tamže.

¹²⁰ Tamže.

¹²¹ STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 185.

¹²² Sign.: OSZK, 1970/613. BELITSKA-SCHOLTZ/BERCZELI, Barokk (c. d. pozn. 113), s. 56., STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 185.

¹²³ STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 185. Sign.: OSZK, 1970/612. BELITSKA-SCHOLTZ/BERCZELI, Barokk (c. d. pozn. 113), s. 55-56.

¹²⁴ STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 185. Sign.: OSZK, 1970/609. BELITSKA-SCHOLTZ/BERCZELI, Barokk (c. d. pozn. 113), s. 56.

¹²⁵ BELITSKA-SCHOLTZ/BERCZELI, Barokk (c. d. pozn. 113), s. 54-55. Tu je udaná aj sign.: OSZK, sign.: 1970/605.

Záver: podľa všetkého jedna časť návrhov sa týka verejných produkcií, druhá časť sa vzťahuje na podujatia vyhradené pre najvyššie kruhy. Ak všetkých šesť návrhov skutočne pochádza od Carla Maurera, znamená to, že pracoval pre knieža Pálffyho ako aj pre rôznych princípálov približne od 1825 až do polovice 40-tych rokov, Čiže takmer až do smrti. Či boli všetky návrhy aj realizované, nie je známe.

Zimná sezóna 1843/1844. Riaditeľ Hagen v *Pálffyho záhradnej sále* bol definitívne minulosťou, sála sa ocitla v rukách nového arendátora, riaditeľa Maďarskej hereckej spoločnosti Gabriela Feketeho, ktorý sa so svojim súborom dovtedy obmedzoval iba na maďarskú letnú arénu na južnom brehu, či skôr ostrove, Dunaja, ako už bolo povedané vyššie.¹²⁶ Táto „expanzia“ či zmena neprišla nečakane, o Feketeho plánoch hrať čo možno najskôr v nejakom kamennom divadle sa hovorilo už skôr.¹²⁷ No ani jeho spoločnosť spočiatku nedokázala v Pálffyho sále pritiahnúť viac návštevníkov, a to aj napriek známym menám sólistov.¹²⁸ Na príčine bolo údajne aj zlé počasie, ktoré ľudí odradilo vybrať sa na dlhšie cestu do Pálffyho sály.¹²⁹ Meno teraz znelo: „Maďarské divadlo vo veľkokniežacej Pálffyho sále“. V októbri riaditeľ Fekete ponúkol abonmány na zimnú sezónu, na jeden mesiac úctyhodných 20 predstavení. Cena lôže bola 30 zlatých, rezervované miesto („*Sperrnitz*“ – pozri vyššie) stálo 6 a sedadlo v parteri 4 zlaté.¹³⁰ „Začiatkom novembra, keď súbor vpochodoval do Pálffyho sály, premenili ju na syndikát pod vedením Jána Ecksteina. Súbor pozostával zo 17 mužských, 6 ženských a 6 detských členov.“¹³¹

1844. Letnú sezónu v Pálffyho záhrade už otvoril nový riaditeľ Mestského divadla, Viedenčan Georg Wilhelm Megerle, ktorý od toho času obhospodaroval súčasne tri scény: Mestské divadlo ako arendátor, Arénu na petržalskej strane Dunaja ako majiteľ a pálffyovskú arénu ako arendátor.¹³² No napriek očakávaniu v tejto tretej aréne, pálffyovskej, „sa tohto roku nehrá“, podotkli v novinách.¹³³ Možno išlo novému riaditeľovi Mestského divadla pri uzavretí zmluvy na árendu iba o to, aby vylúčil z hry súpera? Môžeme sa pýtať, či Pálffyovská aréna mohla skutočne konkurovať Megerleho aréne. Obe bojovali s počasím. Keď bolo priaznivé, nebol problém naplniť kasy, keď pršalo, nepomohla Pálffyovskej aréne ani romantická a zo všetkých častí mesta výhodne prístupná poloha.¹³⁴ Na Megerleho domovskej scéne sa mohli aj častejšie pýšiť zvučnými menami hercov a spevákov a zrejme boli aj finančne na tom celkovo lepšie, kým v pálffy-

¹²⁶ Príkladom je recenzia predstavenia veselohry 20. mája 1843 v Maďarskej aréne, ktorej prestávky vyplňala cigánska kapela. *Pannonia*, 13. júna 1843, s. 266.

¹²⁷ *Der Ungar*, 12. júla 1843. Podľa dohody mala Pálffyho sálu prevziať Feketeho spoločnosť na celú zimnú sezónu.

¹²⁸ *Pannonia*: 3. októbra 1843, s. 447; 5. októbra 1843, s. 450; 10. októbra 1843, s. 451.

¹²⁹ *Pannonia*, 7. októbra 1843, s. 456.

¹³⁰ *Pannonia*, 19. októbra 1843, s. 474. Ku „*Sperrnitz*“ pozri vysvetlenie v pozn. 235.

¹³¹ „Anfang November, als die Truppe in die Pálffy-Halle einmarschierte, wurde sie in ein Syndikat unter dem Vorsitz von János Ekstein umgewandelt. Die Truppe bestand aus 17 männlichen, 6 weiblichen und 6 Kindermitgliedern.“ Samu BOROVSZKY: *Pozsony vármegye (Magyarország Vármegyéi és városai)*. Budapest 1896, online <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0017/21.html> (15.2.2021.)

¹³² *Der Wanderer*, 18. apríla 1844, s. 376. Neskôr si Megerle (1805-?) pribral aj ďalšie divadelné scény v iných mestách. Pozri CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, *Geschichte* (c. d. pozn. 61), s. 100-101.

¹³³ „Allein es wird für heuer nicht darin gespielt.“ *Der Humorist*, 6. septembra 1844, s. 860.

¹³⁴ *Der Humorist*, 6. septembra 1844, s. 860.

ovskej aréne veru mávali aj prázdne lavice,¹³⁵ a zrejme preto siahali aj po iných žánroch.¹³⁶ S príchodom jesene sa celé dianie z letnej scény presunulo do *záhradnej sály*. Napríklad aj predstavenie, o ktorom písali nasledovne: „Spoločnosť ekvilibristov, atlétov a akrobatov, ku ktorým sa pripojilo niekoľko Arabov, uvádza už niekoľko dní s veľkým úspechom produkcie v *Pálffyho záhradnej sále*.“¹³⁷

1845. Malý príklad, ako sa vedenie letnej scény v kniežacej pálfyovskej záhrade snažilo priťahovať obecenstvo. Počas dvoch dní zopakovali trikrát predstavenie ku dňu Anny, pričom prvé, sobotňajšie, bolo ešte slabo navštívené. „No v nedeľu, kedy hrali dvakrát po sebe, sa zišlo početné publikum. Na plagáte oznámili, že po predstavení prenechajú publiku celú arénu na zábavu, a tak sa rozjarení tanečníci zmocnili aj pieskovej plochy a orchester nechali ďalej vyhrávať. Vraj pivo tamjšieho hostinského bolo veľmi dobré.“¹³⁸ Ako sa to v skutočnosti odohralo, ťažko rozhodnúť, lebo existuje aj iná verzia o týchto dvoch nedeľných predstaveniach: popoludní za bežné vstupné, večer so slávnostným osvetlením za zvýšené. Podľa programu mal síce po predstavení a salvách vyhrávať orchester, čomu však zabránilo počasie, a to podnietilo recenzenta, aby takmer anekdoticky vylíčil útrapy, ktoré zažil cestou na miesto diania po stúpajúcom neosvetlenom teréne pálfyovskej záhrady.¹³⁹

Celkovo sa v tejto sezóne konali zväčša benefičné predstavenia jednotlivých hercov, ktorých výnos bol ďaleko pod očakávaním, predstavoval vraj sotva pár grajciarov. Niektoré predstavenia museli preložiť do budovy sály.¹⁴⁰ Recenzent v tejto súvislosti pripojil k svojmu článku vetičku: „Dovolíme si poprosiť vážené publikum, aby podporilo príjmy hercov v pálfyovskej aréne.“¹⁴¹ Arendátor to nemal vždy ľahké, vyskytli sa aj prípady, keď nová, neznáma tvár na jeho scéne zožala veľký úspech, načo ju okamžite angažovalo Mestské divadlo.¹⁴²

Mimochodom v sezóne 1845 obe scény užíval divadelný riaditeľ a podnikateľ Louis Groll, ktorý sa zrejme repertoárovo ťažšie prispôboval požiadavkám obecenstva túžiacom po ľahšom žánre.¹⁴³ No okrem výberu náročných titulov, ktoré divákov skôr odrádzali, recenzent diagnostikoval: „Na našich scénach vládne čulý ruch, jedna novinka strieda druhú ... obecenstvo si žiada arénu, pôdu pod nohami ..., lenže bohovia nedoprajú počasie a pokladník narieka.“¹⁴⁴

¹³⁵ *Wiener Zeitschrift*, 19. septembra 1843, s. 1494.

¹³⁶ Napríklad koncert virtuóza Sommera v prvých dňoch zimnej sezóny. *Pannonia*, 1. októbra 1844, s. 460. Pravdepodobne išlo o nemeckého husľového virtuóza a hudobného skladateľa z Ambergu.

¹³⁷ „Eine Gesellschaft von Equilibristen, Athleten und Akrobaten, denen sich einige Araber angeschlossen, gibt seit einigen Tagen Productionen im hochfürstl. Pálffyschen Saale mit vielem Beifall.“ *Pannonia*, 12. októbra 1844.

¹³⁸ „[...] versammelte sich Sonntags, wo zweimal nach einander gespielt wurde, ein zahlreiches Publicum. Der Zettel verkündete, daß nach der Repräsentation die ganze Arena dem Publicum zur Erlustigung überlassen würde, und so occupierten auch einige lustige Tänzer den Sandboden und ließen das Orchester Walzer u. dgl. aufspielen. Das Bier des dortigen Schenkwrirths soll sehr gut sein.“ *Pannonia*, 29. júla 1845, s. 342.

¹³⁹ *Der Humorist*, 6. augusta 1845, s. 748 a 7. augusta 1845, s. 752.

¹⁴⁰ *Pannonia*, 31. júla 1845, s. 348.

¹⁴¹ *Der Humorist*, 8. augusta 1845, s. 756.

¹⁴² *Der Humorist*, 31. mája 1845, s. 520.

¹⁴³ *Der Humorist*, 12. mája 1845, s. 452

¹⁴⁴ Tamže.

Záhrada a jej vzhľad. V súvislosti s Anenskými slávnosťami, ktoré mali masový charakter, sa záhrada už tradične premenila na atraktívnu kulisu, no s návštevnosťou počas roka to už nebolo také ako kedysi.¹⁴⁵ Nie je bez zaujímavosti, že spolu s tým, ako sa menil charakter samotnej záhrady, menila sa žánrovo aj paleta programov. Zdá sa, že vzhľad záhrady sa čoraz viac vzdŕľoval od pôvodného konceptu, estetická funkcia sa dostávala pomaly do úzadia a postupne začala prevažovať zredukovaná účelovosť. Stromy a kríky, cestičky, bosket, kvetinové plochy náročné na údržbu sa už natoľko neudržiavali.

1844 – 1848. Na začiatku roka je dokumentovaný napríklad ples v *záhradnej sále*, maškarný ples, nóvum, ktorý usporiadal riaditeľ Fekete.¹⁴⁶ Dovtedy sa tu maskované bály nekonali. Na začiatku novej zimnej sezóny 1844/45 pohostinsky vystúpila klaviristka z Viedne Anna Capponi.¹⁴⁷ Sálu využívali tak ako predtým na rôzne akcie, boli tu vystúpenia atlétov a akrobatov¹⁴⁸ ale aj voľby úradníctva magistrátu slobodného kráľovského mesta Prešporka (napr. v lete roku 1848).¹⁴⁹

Koniec arény. Pálffyovská letná scéna sa dlho neudržala. Boli na príčine azda vrtochy počasia a ťažkosť vyhovieť vkusu a požiadavkám publika, že o niekoľko málo rokov zanikla? Možno k tomu prispúpil aj vplyv konkurencie, no predovšetkým to musel byť dôsledok dramatickej situácie v celej krajine – revolúcia, ktorá prebiehala od marca 1848.

Už v lete onoho roku ohlásili v *Pressburger Zeitung* „licitáciu“ tejto arény: „4. júla [mylný dátum?] t. r. počnúc 9. hodinou bude namieste a za platbu v hotovosti vydražená Aréna nachádzajúca sa vo veľkokniežacej Pálffyovskej záhrade spolu s dekoráciami a príslušenstvom, s povinnosťou tento čo najskôr odtiaľ odviezť, ako aj rôzne lustre, zrkadlá a iné dekorácie z tanečnej sály.“¹⁵⁰

¹⁴⁵ Napríklad v roku 1842: „K zajtrajšej Anenskej slávnosti bude Veľkokniežacia Pálffyovská záhrada slávnostne osvetlená a bude sa v nej konať zábava. Do málo frekventovanej záhrady, ktorá má ešte stále krásne cestičky, sa dozaista dostaví veľa ľudí, lebo sa tu dá očakávať dobré pohostenie.“ *Pannonia*, 23. júla 1842. Z ďalšieho citátu zaznieva už iba nostalgický tón: „Pálffyovská rezidencia („Palfysches Gartengebäude“) v terajšom stave, a to najmä v záhrade, ukazuje už iba spomienky na zmiznutú nádheru...“. Adolph Emanuel PERNOLD: *Geistesblumen. Auf Oesterreichischen Boden verpflanzt*. Wien : Benko, 1845, 4. diel, s. 68.

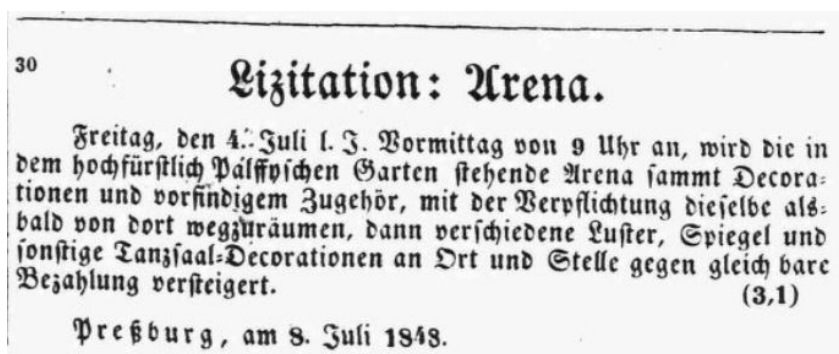
¹⁴⁶ *Pannonia*, 27. januára 1844, s. 50.

¹⁴⁷ „Publikum, síce nevelmi početné no vyberané a chápané, odmenilo mladú umelkyňu opakovaným potleskom, a to nielen počas hry ale aj na záver...“ *Allgemeine Theater-Zeitung*, 11. októbra 1844, s. 1008.

¹⁴⁸ CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, *Geschichte* (c. d. pozn. 61), s. 215 (v roku 1844).

¹⁴⁹ *Pressburger deutsche Zeitung*, 1. júla 1848, s. 2.

¹⁵⁰ Originálny text inzerátu s nadpisom „*Lizitation: Arena*“: „Freitag, den 14. Juli d. J. Vormittag von 9 Uhr an, wird die in dem hochfürstlich Palfyschen Garten stehende Arena sammt Decorationen und vorfindigem Zugehör, mit der Verpflichtung dieselbe alsbald von dort wegzuräumen, dann verschiedene Luster, Spiegel und sonstige Tanzsaal-Decorationen an Ort und Stelle gegen gleich bare Bezahlung versteigert. Preßburg.“ *Pressburger Zeitung*, 8. júla 1848, s. 48, opakovane aj 10. júla; *Pressburger deutsche Zeitung*, 18. augusta 1848 s ohlasovaným termínom dražby 21. augusta.

Inzerát, ktorý ohlásil definitívny zánik Pálffyovskej arény (*Pressburger Zeitung* z 18. júla 1848).

Záhrada. Jeden cestovateľ z nemeckých krajín navštívil v štyridsiatych rokoch Prešporok a roku 1848 uverejnil svoje dojmy aj s touto expresívnou momentkou:

„[...] a vkročil som do trosiek Pálffyovskej nádhere, koruny vysokých stromov boli olámané a na hrubé vetvy starých kmeňov priložil sekeru akýsi republikán bažiaci po dreve a tieto jedinečné exempláre tu teraz stáli úboho okýptené. Amfiteáter s bielymi lavicami bol strašidelne prázdny a jarné lístie vážne zhliadalo na staré bojisko a oproti aréne sa týčil zprznený a znetvorený kniežací zámok, a vo vnútri, v reprezentačných komnatách sa rozťahoval proletariát, obchodníčkovia, starinári a podvodníčkovia a ja som sa rozhliadal okolo seba po zámockom areále a moja duša sa norila do spomienok na niekdajšiu kniežaciu krásu“.¹⁵¹

Ako vidieť, Pálffyovská rodina palác už neobývala, pre vlastné účely ho už zrejme ďalej nepotrebovala.

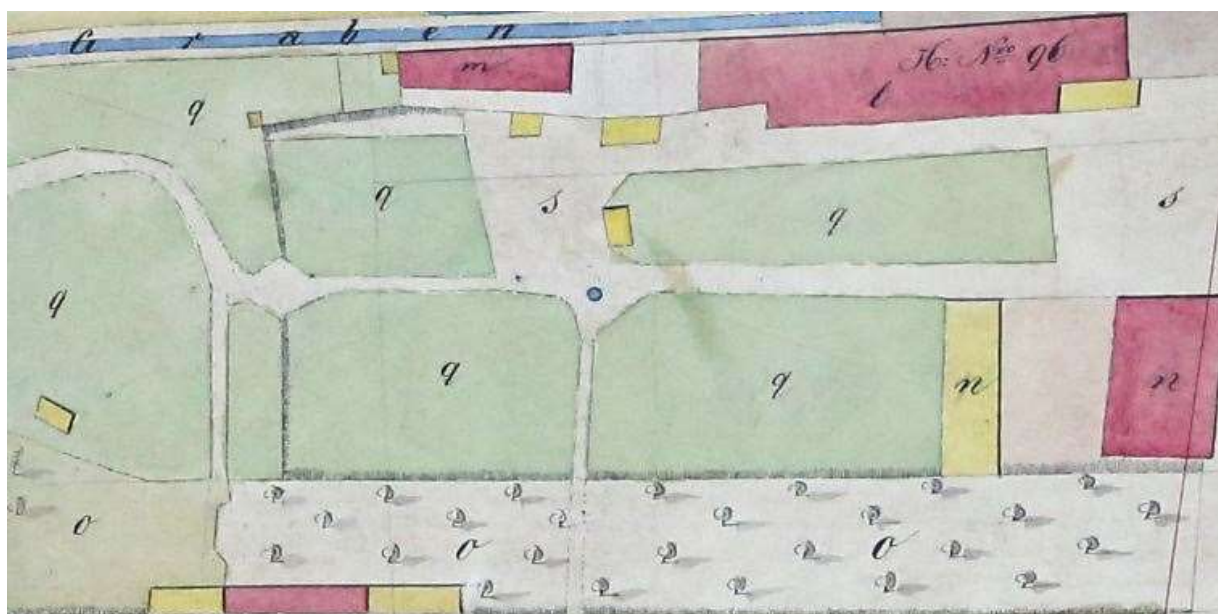
POREVOLUČNÉ ROKY V PÁLFFYHO SÁLE A ZÁHRADE

Aj keď oproti niekdajšej nádhere už v podstatne „zjednodušenej“ forme, predsa len záhrada v lete ponúkala možnosť stráviť príjemné chvíle pod starými stromami. Oproti budove sály sa vtedy nachádzala reštaurácia, ako predurčená na družné posedenia a hostiny. No neprichádzali iba obyvatelia z mesta. Čím ďalej tým častejšie sa objavovali v rakúskych novinách inzeráty, ktoré ponúkali aj v súčasnosti tak obľúbené výlety loďou z Viedne do Prešporka, spojené s prechádzkou po mestských pamiatkach a atrakciách. Záverečným bodom programu bolo hodovanie

¹⁵¹ „[...] und ich schritt ein in die Getrümmer Pálffyscher Herrlichkeit, und von den hohen Blumen herab waren die Kronen geschlagen, und ein holzgieriger Republikaner hatte die Axt an die starken Äste der alten der alten Stämme gelegt, und elend verstümmelt standen diese Prachtexemplare. Das Amphitheater stand mit seinen weißen Bänken gespenstig leer und ernst schaute das junge Laub auf den alten Kampfplatz nieder, und gegenüber der Arena stand verhunzt und verschunzt das fürstliche Schloss, und drinnen in den Prunkgemächern hauste das Proletariat, Krämer, Tandler und Gaukler und ich schaute rings um mich über den Schlossgrund hin, und meine Seele gedachte all der alten fürstlichen Herrlichkeiten [...]“ *Pannonia*, 27. apríla 1848 („Ein Spaziergang am Charfreitag“), s. 184.

v reštaurácii v Pálffyovskej záhrade. Podobne aj rôzne viedenské spolky, kluby či delegácie veľkých firiem podnikali jednodňové exkurzie do Prešporuku, ktoré vrcholili spoločným stolovaním pod korunami starých líp v tejto záhrade.¹⁵² Ale aj *Pálffyho záhradnú sálu* čoraz viac ovládal ľahší žáner, vyhrávala tu napríklad po nedeliach cigánska hudba. A v jej podaní často zaznela dokonca aj rakúska hymna *Gott erhalte*. No ťažisko spočívalo samozrejme na skladbách na maďarskú ľudovú nôtu, najmä na čardášoch. Rakúsky dopisovateľ ich roku 1849 označil výrazom „excentrické melódie“.¹⁵³

Situačný plán pálfyovskej rezidencie (1852)¹⁵⁴ a 50-te roky

Severovýchodná časť záhrady s *Pálffyho záhradnou sálou* na výreze zo Situačného plánu rezidencie z roku 1852 (pozri na s. 4), Archív mesta Bratislavy, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/1. Červeno-fialové plochy sú murované objekty, žlté sú nemurované, drevené. Písmeno „m“ označuje „bývalý skleník“, „l“ s číslom 96 je *záhradná sála*, „n“ sú sklady uhlia a byt strážnika, „o“ je letný salón patriaci ku hostincu, „q“ záhradné parcely v árende, „s“ cestičky.

Vďaka tomuto plánu vieme pomerne presne, ako vyzerala topografická situácia celého areálu. Zakreslené sú palác s kaplnkou, v legende nelichotivo označený ako *niekdajší palác*, ako aj pôvodné hospodárske stavby oddeľujúce ho od Zámockej ulice. V severovýchodnej, a teda najnižšie položenej časti areálu (na pláne vpravo hore), ktorá nás zaujíma najviac, je zakreslená

¹⁵² Pozri aj ďalej s. 34.

¹⁵³ *Die Geissel*, 14. novembra 1849, s. 1067.

¹⁵⁴ Na s. 4 sa nachádza ten istý plán aj s presným archívnym označením.

budova so samostatným číslom pozemku 96 označená ako *Priestory hostinca a tanečná sála* („*Gasthaus-Localitäten und Tanzsaal*“). Za týmto označením sa skrýva *Pálffyho záhradná sála*. Vľavo od nej sa nachádza *niekdajší skleník*. Plochy bývalej manieristickej, neskôr barokovo upravenej a potom anglickej záhrady južne od *záhradnej sály* už označené ako *záhradné parcely* v árende („*verpachtete Gartenparzellen*“). Pôvodná aleja prebiehajúca od západu na východ zostala zachovaná, na jej západnom konci stála (pravdepodobne) stavba, v ktorej bola letná reštaurácia patriaca zrejme ku *Pálffyho záhradnej sále*.

Záhrada. Časť záhrady v anglickom štýle sa prenajíkala už niekoľko desaťročí, zakaždým krátkodobo (viď spomenutý prenájom *záhradnej sály* aj s príľahlou plochou). Inzerát z konca 50-tych rokov znie takto: „Do árendy, príp. prenájmu sa dá pekná Pálffyovská záhrada v Prešporku s letnými a zimnými lokálmi vo veľkokniežacej Pálffyovskej kuriálnej budove č. 96 s nespoplatneným dovozom vína a piva, včítane práva výčapu na päť rokov, počínajúc dňom Juraja 1857...“¹⁵⁵ Podpísaný bol prezident Katolíckeho dobročinného spolku („*Wohltätigkeitskränzchen*“), známy právnik Carl Ejury, ktorý mimochodom zastupoval aj rodinu Zichyovcov.¹⁵⁶ Onedlho sa zo záhrady stala „niekdajšia“ Pálffyovská záhrada, Pálffyovci totiž v polovici 19. storočia predali mestu celý objekt, a nielen záhradu, za 105.000 zlatých.¹⁵⁷

60-te roky

Sála a záhrada. Začiatkom tohto decénia prišlo k parcelácii a záhrada badateľne upadla.¹⁵⁸ V severovýchodnej časti sa aj naďalej konávali tzv. „reuniony“, na ktorých pod holým nebom vyhrávala vojenská kapela pešieho pluku *Hoch- und Deutschmeister* najnovšie repertoárové skladby.¹⁵⁹ Tak to bolo každú nedeľu v letných mesiacoch a v septembri.¹⁶⁰ Vnútri v sále poriadal dobročinný spolok bál vo fašiangovej sezóne¹⁶¹ a najvýznamnejší prešporský spevácky zbor

¹⁵⁵ „Der schöne Preßburger Palfy-Garten wird mit den Sommer- und Winter-Wirthslokalitäten in dem hochfürstlich Palfy-schen Kurialgebäude Nr. 96 mit freier Wein- und Bier-Einfuhr sammt dem bestehenden Schankrechte auf 5 Jahre von Georgi 1857 an, an Pacht, respektive Miethe gegeben. Es haben daher die Kompetenten ihre Offerte längstens bis 15. April 1857 mit einem Reugelde von 50 fl. bei dem Gefertigten einzugeben, allwo die Lokalbestandtheile und Kontraktsbedingnisse einzusehen sind [...]. Präses des Wohltätigkeitskränzchen-Vereins auf der Donaugasse [...]“ *Fremden-Blatt*, 3. apríla 1857.

¹⁵⁶ Carl von Ejury (1804-1884). Bol právnym zástupcom niekoľkých významných klientov (o.i. gróf František Zichy), v 1861 ho zvolili za člena mestskej rady v Prešporku. József SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái*, 2. diel. Budapešť : Budapest, Kiadja Hornyánszky V., 1893; *Westungarischer Grenzboten*, 27. januára 1884, s. 7; *Achter Jahresbericht über die in Pressburg erzielte Abstellung der Gassenbettelei. Nebst einem kurzgefassten Berichte über die hiesigen Wohlthaetigkeitsanstalten*. Pressburg : Carl F. Wigand [1843].

¹⁵⁷ Štefan HOLČÍK: *Z Pálffyho záhrady už neostalo skoro nič*. In: *Bratislavské noviny*, 1. septembra 2011, s. 7; FIDLER, *Architektúra seicenta* (c. d. pozn. 5), s. 102.

¹⁵⁸ „...der ehemalige fürstl. Palfy'sche Garten verödet wurde und in mehrere Parzellen verpachtet.“ Thomas SZEKCSÓ: *Presburg und dessen Umgebung in topographischer und statistischer Hinsicht*. In Andreas Kornhuber: *Presburg und seine Umgebung*. Presburg : C. F. Wigand, 1865, s. 115.

¹⁵⁹ *Pressburger Auskunfts-Blatt*, 23. septembra 1860.

¹⁶⁰ *Pressburger Auskunftsblatt*, napríklad 12. augusta, 2. septembra 1860.

¹⁶¹ Bolo to 20. februára. *Pressburger Auskunfts-Blatt*, 19. februára 1860.

Liedertafel (založený 1847) tu prinášal raz v mesiaci pravidelné verejné produkcie.¹⁶² No v sále bývali aj naďalej – hoci teraz už zriedkavejšie – „klasické“ programy vážnej hudby: v júni mal recitál maďarský husľový virtuóz Eduard Reményi spolu s prešporskou rodáčkou, klavíristkou Serafinou Vrabélyovou:¹⁶³ „Koncert bol pomerne slabo navštívený, no odmenili ho nadšeným potleskom.“¹⁶⁴ Vo vianočnom čase sa množili podujatia rôznych žánrov. Konali sa tu koncerty mezzosopranistky Izabely v. Ferenczy,¹⁶⁵ začiatkom decembra bolo posledné podujatie roka zboru *Liedertafel*, hudobno-dramatický večer dobročinného spolku¹⁶⁶ ako aj vystúpenia Spoločnosti národnej hudby *Patikárus* z Pešti, ktorých súčasťou bola konzumácia večere od reštaurátora Ertla.¹⁶⁷

V akom stave bola záhrada? Nepriaznivo sa o nej vyjadril jeden cestovateľ: „Pálffyho záhrada, ktorá bola predtým hojne navštevovaná, lebo poskytovala tieň v letných horúčavách, v poslednom čase schátrala.“¹⁶⁸

Krátka religiózna medzikapitola. V 1862 sa z multifunkčnej sály stal religiózny stánok. Židovská prešporská obec vtedy stála na počiatku realizácie stavby novej, väčšej synagógy, ktorá mala stáť na mieste dovtedajšej na Zámockej ulici. A preto sa museli postarať o provizórne riešenie počas výstavby. Voľba padla na budovu *Pálffyho záhradnej sály*, vlastne *bývalej Pálffyho sály*, čo bolo praktické, keďže sa nachádzala v blízkosti. Židovská obec uzavrela s majiteľom zmluvu na príslušný objekt 1. apríla 1862 a preložila sem všetky obrady. Sálu pozmenili na tempel. Koncom ďalšieho roka bola už nová synagóga hotová a tým sa aj provizórium skončilo.¹⁶⁹ Židovská obec si však *záhradnou sálou* vypomohla ešte raz v neskorších rokoch (pozri ďalej).

¹⁶² „Am 9. d. M. versammelte sich in den Kränzchenlokalitäten ‚Palfyssaal‘ ein sehr zahlreiches Publikum, um der allmonathlich abzuhaltenden Gesangsproduktion dieses Vereines beizuwohnen.“ (18. marca 1863, *Pressburger Auskunfts-Blatt*).

¹⁶³ Ku pianistke Seraphine Vrabélyovej (1840 – 1931) a jej mladšej sestre Stephanie, tiež klavíristke, pozri: Jana LENGOVÁ: *K hudobnému portrétu bratislavskej rodáčky, klaviristky Seraphiny Tausigovej, rodenej Vrabélyovej*. In: *Malé osobnosti veľkých dejín – veľké osobnosti malých dejín III*. (Zborník príspevkov z muzikologickej konferencie 9. - 10. novembra 2016, Bratislava), Bratislava 2017, s. 111-126; Jana KALINAYOVÁ-BARTOVÁ a kol.: *Hudobné dejiny Bratislavy. Od stedoveku po 1918*. Bratislava : Ars musica, 2020, s. 389-391.

¹⁶⁴ „Das Konzert war ziemlich schwach besucht, fand jedoch enthusiastischen Beifall.“ *Der Zwischen-Akt*, 24. júna 1860; *Pressburger Auskunfts-Blatt*, 24. júna 1860. Ako napísali tieto noviny v čísle 43, Reményi tu odohral ďalší recitál 14. septembra toho istého roku.

¹⁶⁵ *Pressburger Auskunfts-Blatt*, 16. a 23. decembra 1860. Izabela Ferenczy bola 1859 členkou Haagovej nemeckej spoločnosti v divadle v Olomouci, neskôr v *Prozatímnom divadle* v Prahe.

¹⁶⁶ *Pressburger Auskunfts-Blatt*, 29. novembra 1860.

¹⁶⁷ *Pressburger Auskunfts-Blatt*, 30. decembra 1860.

¹⁶⁸ „Der größere Schatten spendende Pálffy-Garten, in früheren Jahren vorzugsweise im Hochsommer zahlreich besucht, ist seit geraumer Zeit ganz eingegangen.“ Victor HORNYANSKY: *Bilder aus Ungarn*. Pesth : Viktor Hornyánszky, 1864, s. 54.

¹⁶⁹ Samuel KRAUß: *Pressburger Synagogen*. In: Hugo Gold: *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*, Brno : Jüdischer Buchverlag, 1932, s. 97.

70-te roky

Záhradná sála sa stala miestom spoločenských stretnutí, slúžila na rozptýlenie rôzneho druhu: ľudové slávnosti,¹⁷⁰ „umelecké produkcie“ spoločnosti beduínov na večerných podujatiach,¹⁷¹ slávnosť dobročinného spolku s hudbou a bohatým programom za prítomnosti vzácných hostí,¹⁷² predstavenia kúzelníka¹⁷³ či večerné divadelné predstavenie dobročinného spolku v sále spojené s voľnou zábavou v záhrade.¹⁷⁴ No konali sa tu aj stretnutia pracovného charakteru, napríklad keď magistrátna konškrípčná komisia spisovala voličov do mestského zastupiteľstva.¹⁷⁵

Pohľad na záhradu v tomto období, kedy aj naďalej fungovala reštaurácia: usporadúvali sa tu veselice, napríklad počas volieb, bankety...¹⁷⁶ Alebo: Mužský spevácky spolok *Gutenbergbund* z Viedne usporiadal výlet do Prešporka, ktorého zlatým klincom programu bola slávnosť v záhrade za účasti prešporského speváckeho zboru *Liedertafel*.¹⁷⁷ Stretnutia spolkov a spoločné zábavy boli v tom čase mimoriadne obľúbené, no iba o málokterých sa možno dozvedieť z tlače. O niektorých však písali aj vo viedenských novinách. V roku 1872 niekdajšia Pálffyovská záhrada pojala 600 hostí z Viedne, ktorí sa tu stretli na zasadnutí robotníckych spolkov z oboch miest a spoločne oslavovali pri muzike a streľbe do terčov.¹⁷⁸ V prípade nepriaznivého počasia sa spolkové oslavy zvykli presúvať do *záhradnej sály*.

Mohli by sme sa pýtať, čo vtedy existovalo z pôvodnej záhradnej architektúry na nižších terasách – okrem budovy sály a budovy reštaurácie? Mimochodom, časti niekdajšej reprezentačnej záhrady už dlhší čas slúžili celkom „profánnym“ účelom: dobrovoľní hasiči tu usporadúvali cvičenia,¹⁷⁹ jedna časť slúžila ako sklady dreva a uhlia, v ktorých sa konal z času na čas verejný predaj materiálu,¹⁸⁰ a na inom mieste boli uskladnené budy z prešporských trhovísk.¹⁸¹ Situáciu

¹⁷⁰ *Neues Fremden-Blatt*, 9. júla 1870.

¹⁷¹ *Preßburger Zeitung*, 28. mája 1864.

¹⁷² Záhradná slávnosť 20. augusta sa konala v prospech Invalidného fondu honvédov. Súčasťou boli koncert v aleji, predstavenie v aréne a pri večernom osvetlení záhrady koncertovali dve vojenské kapely. Vyvrcholením bola tanečná zábava. *Vorwärts*, 24. augusta 1871; AMB, osobný fond Ferdinand Kitzinger, krab. 1, Pozvánky (citované podľa Jana LENGOVÁ: „*Music for Social Occasions*“ – *Music for Fun, Music for Every Day*. In: Kuret, Primož (ed.): „Glasba za družabne priložnosti“... (zborník zo sympózia, Ljubljana 2006), Ljubljana : Festival Ljubljana 2007, s. 156-166, tu 163.

¹⁷³ Kúzelník z Viedne Kratky-Baschik tu absolvoval sériu predstavení pod názvom „Zobrazenie viditeľnej elektriny“. Vstupenky stáli: v prednej rade na sedenie 1 zlatý 50 grajciarov, „Sperrstutz“ 1 zlatý, parter na státie 60 grajciarov, galéria 30 grajciarov. *Westungarischer Grenzboten*, 22. decembra 1872.

¹⁷⁴ *Westungarischer Grenzboten*, 28. júna 1872.

¹⁷⁵ *Westungarischer Grenzboten*, 17. mája 1872.

¹⁷⁶ *Neues Fremden-Blatt*, 9. júla 1870.

¹⁷⁷ *Morgenpost* 1. septembra 1871.

¹⁷⁸ *Neues Fremden-Blatt*, 17. septembra 1872, s. 2.

¹⁷⁹ [ANONYM]: *Führer durch Pressburg und seine Umgebungen*. Pressburg : S. Steiners Buchhandlung, 1873, s. 60.

¹⁸⁰ *Westungarischer Grenzboten*, 2. augusta 1885.

¹⁸¹ *Westungarischer Grenzboten*, 18. apríla 1889.

výstižne charakterizoval nemenovaný autor tlačeného sprievodcu po meste: „Pálffyovská záhrada sa vzdala svojho pôvodného určenia a čaká na budúce.“¹⁸²

Predaj pálfyovskej rezidencie. V literatúre vládnu nejasnosti ohľadne tohto bodu. V niektorých prácach môžeme nájsť údaj, že v roku 1870 predali Pálffyovci vtedy už neobývanú rezidenciu pod hradom prešporskému magistrátu. V iných sa nachádza druhý variant, že totiž v roku 1870 zakúpil Henrich Justi, prešporský mešťanosta od 1867 do 1878, palác (skutočne iba palác?) od vlastníka Samuela Spitzera Loebľa za 105.000 zlatých, a teda že pri „prevode“ objektu od kniežaťa Pálffyho na magistrát bolo aj krátke medziobdobie s iným vlastníkom. Fakt je, že medzi spomenutým Samuelom Löblom Spitzerom a Pálffyovcami existovalo viacnásobné spojiwo: Spitzer pochádzal z malackého panstva Pálffyovcov¹⁸³ a bol v obchodnom spojení s posledným majiteľom areálu, kniežaťom Antonom Pálffym.¹⁸⁴ Že mohol byť v tejto finančnej transakcii akýmsi „medičlánkom“, nie je preto vylúčené.

Pokiaľ ide o samotný palác, v roku 1872 mestská rada prijala uznesenie, podľa ktorého si predbežne mala vziať pôžičku vo výške 60.000 zlatých, aby mohla realizovať úpravu paláca, ktorý tiež už mala vo svojej držbe, na kasárne. Táto suma mala pokryť úhradu za statické spevnenie a prestavbu,¹⁸⁵ no vyjadrenie z ministerstva prišlo až o dva roky neskôr. Po ukončení adaptácie paláca sem premiestnili dve delostrelecké divízie.¹⁸⁶

80-te roky

Pozrime sa na všeobecnú situáciu: maďarizácia, ktorá nastala po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867, priniesla zmeny v politickom a verejnom živote, v štátnej správe, školstve a v kultúrnom živote. Malo to samozrejme dopad aj na zloženie obyvateľstva podľa národnosti a teda aj na zloženie recipientov divadla, kde nastal posun v prospech maďarčiny.¹⁸⁷ Pokiaľ ide o verejné

¹⁸² „...hat seiner früheren Bestimmung entsagt u. harrt einer künftigen.“ [ANONYM], *Führer* (c. d. pozn. 179), s. 60.

¹⁸³ Samuel Löbl Spitzer (1821-1881) a manželka Rozália, rod. Ehrenstein bývali dlhý čas v Prešporku, kde sa im narodili (štyri) deti. Matrika (ortodoxnej) židovskej obce Bratislava, č. 76; [Samuel Löbl Spitzer \(1821 - 1881\) - Genealogy \(geni.com\)](#) (26.4.2021.). Pravdepodobne z pracovných dôvodov otca sa rodina presťahovala do Viedne, kde Samuel zomrel 12. marca 1881 (*Wiener Zeitung*, 18. marca 1881, s. 7).

¹⁸⁴ Knieža Anton Pálffy (1793-1879), vnuk kniežaťa Karola, za čias ktorého vyhotovili spomínaný *Situačný plán* rezidencie (1852). Bol prezidentom jedného z najväčších podnikov v oblasti ťažby a spracovania dreva v monarchii, tzv. *Actien-Gesellschaft für Forst-Industrie*, ktorú založili vo Viedni v roku 1869 s kapitálom 12 miliónov zlatých. Spoločnosť mala ďalekosiahle plány, patrila jej veľká, predtým štátna lesná doména, parné píly, združovala niekoľko veľkoobchodníkov s drevom. S. L. Spitzer bol členom správnej rady. Po krachu na viedenskej burze 1873 (ako dôsledok vtedajšej Svetovej výstavy) musela ísť spoločnosť do likvidácie a 1876 zanikla. Kúpil ju bankár Rotschild. *Fromme's österreichischer Forst-Kalender für das Jahr 1873*. Carl Fromme : Wien, 1873, Band 1, s. 61; W. von BERG: *Zur Frage über den Verkauf der österreichischen Staatswaldungen an Actien-Gesellschaften*. In: *Monatschrift für das Forst- und Jagdwesen*, Band 14, Stuttgart : Friedrich Schweizerbart, 1870, s. 451-462; [Flößer aus Schiltach im Schwarzwald machen die österreichische Ybbs floßbar \(waidhofen.at\)](#) (27.4.2021.)

¹⁸⁵ *Westungarischer Grenzboten*, 25. júna 1872.

¹⁸⁶ *Westungarischer Grenzboten*, 23. októbra 1888. Ku hudobnému životu mesta v druhej polovici 19. storočia pozri viaceré práce Jany Lengovej.

¹⁸⁷ Pozri napr.: CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, *Geschichte* (c. d. pozn. 61), s. 94, 95 ako aj náčrt kultúrnej situácie in: Jana LASLAVÍKOVÁ: *Mestské divadlo v Prešporku v kontexte vývoja mestských divadiel v strednej Európe v druhej polovici 19. storočia*, in: *Historický časopis* 67 (2019)/2.

hudobné podujatia v Prešporke, v sezóne 1884/1885 to boli okrem zvyčajných miest aj koncerty v *Meštianskej strelnici* („*Schießstätte*“) – vystúpenia speváckeho zboru *Liedertafel*, soirées s náročnejším, miešaným programom,¹⁸⁸ v *Mestskom pivovare*, kde v malom obsadení zaznievali árie a duetá v podaní miestnych operných sólistov. V *Café National* hrali ľudové orchestre. Dôležitou skutočnosťou bolo, že nielen maďarská ale aj viedenská tlač, najmä *Wiener Theater-Zeitung*, pravidelne prinášala súhrnné recenzie prešporských divadelných a operných predstavení.

Záhrada a sála. Začiatok 80-tych rokov sa veľmi nelíšil od predchádzajúcich sezón. Klub úradníkov rakúskych železníc podnikol výlet osobitnou loďou do Prešporku (so zástavkou v Deutsch-Altenburgu), kde ich, dovedna tristo ľudí, privítala hudba a zástupca starostu. Dlhý spoločný sprievod sa tiahol vyzdobenými ulicami a výlet sa zakončil spoločným stolovaním pod košatými lipami v Pálffyho záhrade. K tomu im hrala vojenská kapela.¹⁸⁹ V máji 1882 sa konala slávnosť mužského robotníckeho zboru spolku typografov („*Typographenbund*“),¹⁹⁰ v júni majáles požiarnikov-dobrovoľníkov, ktorý pokračoval popoludní v záhrade a končil sa večernou tanečnou zábavou v sále.¹⁹¹ Podobne to bolo aj 1884.¹⁹² V tom istom roku sa v sále konala aj tzv. hudobno-deklamačná akadémia¹⁹³ a generálne zasadnutia aj bál Spolku vojenských veteránov.¹⁹⁴

V roku 1885, kedy mala vypršať nájomná zmluva na niekdajšiu Pálffyovskú záhradu, sa zapojil do plánovania budúcnosti záhrady, ktorá mala byť od toho momentu kompletne odovzdaná verejnosti, Okrášľovací spolok. Vtedy pozostávala niekdajšia botanická pýcha areálu už len z jedinej nádhernej aleje s prastarými lipami.¹⁹⁵ „Okrášľovací spolok hodlá zaobstarat' potrebné lavičky a mrežovie. Pre deti tu má byť vyhradené ihrisko a záhradu prenajmú podnikateľovi, ktorý bude ponúkať občerstvenie, s výnimkou liehovín. Aj teraz má záhradu a podnik v prenájme hostinský, no slúžia predovšetkým ako miesto nedeľných tanečných zábav.“¹⁹⁶ Konkrétne dodal spolok pätnásť lavičiek. Mimochodom o 11. hodine večer sa areál zatváral.¹⁹⁷

¹⁸⁸ *Pressburger Zeitung*, 25. septembra 1885.

¹⁸⁹ *Neuigkeits Welt Blatt*, 5. júna 1883; *Oesterreiche Eisenbahn-Zeitung*, 24. júna 1883; *Neue Freie Presse*, 18. júna 1883 (tu dokonca na titulnej strane).

¹⁹⁰ *Westungarischer Bote*, 23. mája 1882.

¹⁹¹ *Westungarischer Bote*, 10. mája 1882.

¹⁹² Oznam uverejnili aj vo viedenských novinách: *Welt-Blatt*, 14. februára 1884. O hudbu sa postarala vojenská kapela pešieho pluku č. 102 *Cára Alexandra*. Vstup bol 1 zlatý.

¹⁹³ *Westungarischer Grenzboten*, 27. januára 1884.

¹⁹⁴ *Westungarischer Grenzboten*, 2. januára a 29. januára 1884. Hostinským v *Pálffyho záhradnej sále* bol istý Janovszky. *Westungarischer Grenzboten*, 9. februára 1884.

¹⁹⁵ *Westungarischer Grenzboten*, 24. novembra 1885. Podrobnejšie o spolku pozri Martin GYÖRIK: *Bratislavský okrášľovací spolok* (slovenský preklad vydania z roku 1918). Bratislava : Marenčin - Vydavateľstvo PT, 2012.

¹⁹⁶ Tamže.

¹⁹⁷ *Westungarischer Grenzboten*, 14. februára a 17. marca 1886.

„DOČASNÉ DIVADLO“ (1884 – 1886)¹⁹⁸

Situácia v Prešporku. Na jar roku 1884 sa upadajúca lokalita dostala do centra pozornosti – práve vďaka *záhradnej sále*. Priamym podnetom bol havarijný stav vtedy približne storočnej budovy *Mestského divadla*. Opotrebovanie sa prejavilo už skôr, no s podstatným riešením sa dlho vyčkávalo, až napokon 26. júna prišiel z ministerstva vnútra zákaz ďalšieho používania budovy, keďže hrozilo, že sa zrúti. Mesto sa rozhodlo postaviť nové divadlo, na čo dostalo ministeriálne povolenie. Celá záležitosť však mala oveľa komplikovanejší priebeh a začala sa už niekoľko rokov predtým.¹⁹⁹ V auguste 1884 sa reprezentanti mesta napokon uzniesli na potrebných prípravných prácach, v rámci ktorých vyzvali majiteľov rodinných lóží v starom divadle, resp. ich právnych nástupcov, aby si z divadla odniesli svoje súkromné veci.²⁰⁰ O tom, ktorá budova bude slúžiť ako provizórne miesto *Mestského divadla* a kto sa stane jeho riaditeľom, mestská rada definitívne rozhodla až 4. augusta 1884. Predchádzajúce vyčkávanie situáciu poriadne sťažilo, lebo v tomto momente už neprichádzalo do úvahy iné riešenie ako poslúžiť si jedinou možnou existujúcou stavbou – niekdajšou *Pálffyho záhradnou sálou*, ktorá, ako sa dnes javí, v tom čase nemala žiaden pevne definovaný konkrétny účel.

Rovnako prekérna bola aj otázka riaditeľa, aj tu sa muselo mesto uspokojiť s voľbou záujemcu, ktorý ako jediný bol ochotný prijať nie celkom výhodné podmienky nájomnej zmluvy. Celkom stručne povedané: dohoda znela, že Karl Zwerenz uhradí 600 zlatých ročný nájom a na vlastné trovy dá vyrobiť dekoračnú časť vybavenia divadla, zatiaľ čo mesto bude hradieť nové pódium a iné časti zariadenia.²⁰¹

Niekoľko dní po rozhodnutí sa začalo s adaptáciou budovy, ktorá mala trvať 5 – 6 týždňov.²⁰² „S prestavbou divadla sa začne v pondelok [...], dokončené má byť do 25. septembra, pretože nový riaditeľ hodlá usporiadať otváracie predstavenie 1. októbra.“²⁰³ Mimochodom, Karl Zwerenz uvádzal ešte v septembri predstavenie v Trenčianskych Tepliciach vo funkcii tamjšieho riaditeľa,²⁰⁴ v prvý októbrový deň skutočne už otváral Dočasné divadlo ako novo-

¹⁹⁸ *Dočasné divadlo* nazývali v nemecky vydávaných *Pressburger Zeitung* ako aj v rakúskej tlači „*Interimstheater*“.

¹⁹⁹ Ministerstvo vtedy na základe posudku odbornej komisie zakázalo ďalšiu prevádzku a nariadilo postaviť novú budovu. O priebehu pozri podrobne Jana LASLAVÍKOVÁ: „*Done! The splended work, the new ornament if our beautiful, ancient coronation city is completed!*“ *Identity construction of the urban elite illustrated on the exemple of the Musicipal Theatre in Pressburg*. In: Historický časopis, 68 (2020)/ 6, s. 947-975; Jana LASLAVÍKOVÁ: *Mestské divadlo v Prešporku na sklonku 19. storočia. Medzi provinciou a metropolou*. Bratislava : Hudobné centrum, Historický ústav SAV, 2020, s. 51-63.

²⁰⁰ *Pressburger Zeitung*, 24. augusta 1884, s. 2; BENYOVSZKY, Theater (c. d. pozn. 80), s. 117; LASLAVÍKOVÁ, *Mestské divadlo* (c. d. pozn. 187), s. 255 ako aj LASLAVÍKOVÁ, *Mestské divadlo na sklonku* (c. d. pozn. 199), s. 66, 67, 72, 73. Konkrétne mená majiteľov pozri v pozn. 258.

²⁰¹ *Pressburger Zeitung*, 3. augusta a 5. augusta 1884, s. 2 ako aj *Neue Freie Presse*, 5. augusta 1884, s. 6. *Pressburger Zeitung* mali kritickejší pohľad na neskorú voľbu vhodného kandidáta.

²⁰² *Pressburger Zeitung*, 7. augusta 1884, s. 2 a 10. augusta 1884, s. 3.

²⁰³ *Pressburger Zeitung*, 23. augusta 1884.

²⁰⁴ Karl Ludwig Zwerenz (1850-1925), herec, komik, divadelný riaditeľ. Po hereckých a režisérskych skúsenostiach vo Viedni (Theater in der Josefstadt) a následne na viacerých provinčných scénach pôsobil ako riaditeľ v Jihlave v Čechách roku 1872 (*Welt-Blatt*, 21. decembra 1883, s. 1884; „Zwerenz, Familie Karl Ludwig“ online:

ustanovený riaditeľ.²⁰⁵ Dirigentom sa stal mladý, ani nie tridsaťročný Karol Kappeler,²⁰⁶ ktorý predtým zbieral skúsenosti na viacerých scénach.²⁰⁷

Adaptovaná budova záhradnej sály. Stavebné úpravy sa uskutočnili podľa plánu hlavného mestského inžiniera Antona Sendleina.²⁰⁸ Otázkou je, v akom rozsahu. Ak vychádzame z jednotlivých novinových správ, ktoré referovali o priebehu prác, od prvých krokov až po dokončenie uplynulo iba 5 – 6 týždňov. A to je prikrátky čas na to, aby sa dala budova podstatne stavebne zmeniť – popri skutočne prevedených nevyhnutných vnútorných úprav, akými boli nové maľovky a nátery, stavba pódia a zvýšenie hľadiska (obe z dreva), stavba divadelnej mašinerie, elektrické a plynové rozvody, zriadenie nových východov aj hlavného vchodu do budovy, pokladňa, zriadenie viacerých garderób a i. Tieto úpravy boli viackrát popísané v *Pressburger Zeitung*, napríklad:

„Pálffyho sálu by teraz nikto nespoznal. Vedú k nej chodníky, pribudli ďalšie plynové lampy, ktoré zamedzujú niekdajšiu egyptskú tmu. Okrem hlavného portálu, ktorý je teraz skráslený pôvodným portálom príjazdového vestibulu zo starej divadelnej budovy zo strany od Notredamiiek, má divadlo podobne zastrešený príjazd pre ekvipáže a fiakre z Turner-Gasse [dnešnej Zochovej ulice]. Hneď za vstupom sa nachádza večerná pokladňa, cukráreň, piváreň a garderóba pre návštevníkov. Samotný interiér divadla vyvoláva prívetivý dojem. Strop sály zostal nezmenený, dôkladnej renovácii ho podrobil maliar Engel, všetko ostatné je ale nové [...] Dočasné divadlo nemá ani prepadlisko ani povrazisko, pred ktorým vládnu obavy kvôli nebezpečenstvu vzniku požiaru, a striedanie scény sa deje tým najjednoduchším a najpraktickejším spôsobom. Opony, dekorácie a pohyblivé dekorácie vytvoril maliar Dvorského divadla Gilbert Lehner. Zvláštnu pozornosť pri zariadení venovali okolnosti, aby z každého miesta bolo dobre vidieť na scénu, a tak bude veľký luster zo starého Mestského divadla umiestnený takým spôsobom, aby ani divákom v strede galérie nebránil v priamom pohľade na scénu [...]“²⁰⁹

www.musiklexikon.ac.at – 29.1.2021.) a v Trenčianskych Tepliciach, odkiaľ prešiel do Prešporku, hoci už na neho čakalo miesto v divadle v Litoměřiciach (*Leitmeritzer Zeitung*, 28. mája 1884, s. 574).

²⁰⁵ *Pressburger Zeitung*, 2. septembra 1884.

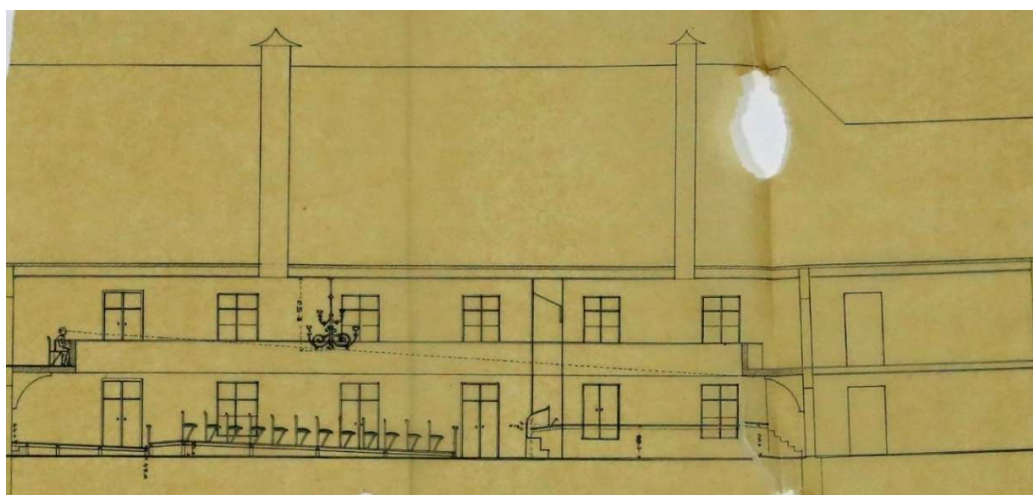
²⁰⁶ *Pressburger Zeitung* 27. septembra a 30. septembra 1884.

²⁰⁷ Karl Kappeler (tiež Carl Kapeller), (1858-1918), dirigent, operetný i piešnový skladateľ vtedy stojaci na prahu kariéry, ktorá viedla cez krátkodobé angažmány v divadle v Bautzen, vo viedenskom *Theater in der Josefstadt* ako aj na ďalších scénach vo Viedni a v Berlíne. Anton BAUER (ed.): *Das Theater in der Josefstadt zu Wien*. Wien und München : Manutiuspresse Wulf Stratowa Verlag, 1957; Otto SCHNEIDERREIT: *Berlin, wie es weint und lacht. Spaziergänge durch Berlins Operettengeschichte*. Berlin : Lied der Zeit VUB, 1973, s. 105, 130.

²⁰⁸ Mestský inžinier Anton Sendlein (1842-1918) je aj autorom plánu Bratislavy z roku 1882.

²⁰⁹ „Niemand würde den Pálffyssaal wieder erkennen. Trottoirs führen zu demselben, die Gaslampen sind vermehrt um der seinerzeit dort üblichen egyptischen Finsterniß zu steuern. Außer dem Hauptportale, welches mit dem ehemaligen Auffahrts-Vestibule von der Notredamen-Seite des alten Stadttheaters geziert ist, führt noch eine ebenfalls überdachte Auffahrt für Equipagen und Fiaker von der Turnergasse ins Theater. Knapp hinter dem Hauptportale befinden sich, die Theater-Abendkassa, eine Zuckerbäckerei, eine Bierkredenz und eine Garderobe für das Publikum. Einen recht freundlichen Anblick bietet das Innere des Theaters selbst. Der Plafond des Pálffy-Saales blieb unverändert und wurde nur durch den Maler Engel einer eingehenden Renovierung unterzogen, alles Übrige ist aber neu [...] Das Interimstheater besitzt weder Versenkungen noch einen sonst seiner Feuersgefahr wegen so gefürchteten Schnurboden, und geschieht die Verwandlung nach einer höchst einfachen und praktischen Manier. Die Vorhänge, Dekorationen und Versetzstücke sind in der Arbeit und werden vom Hochtheatermaler Gilbert Lehner

Drobný detail ku spomínanému veľkému lustru zo starého divadla: „vôbec nepôsobí mohutne, ako sa spočiatku myslelo.“²¹⁰ Divadlo sa mohlo pochváliť aj ďalšími zmenami: šatniam pre hercov vymedzili oveľa väčší priestor, ako to bolo v starom divadle, a veľkou novinkou bolo, že v celej budove natiahli telegrafné vedenie. Šepkár mal tak spojenie s réžiou a mohol zvonemím upozorniť návštevníkov v bufete a cukrárni na začiatok predstavenia. Kvôli osvetleniu zabudovali plynové potrubie.²¹¹ Veľkým pokrokom bola aj protipožiarna opona vážiaca osem ton s pomerne ľahkou obsluhou.²¹² Pri predstaveniach bola zaistená prítomnosť troch hasičov s hasiacim prístrojom.²¹³ Z parteru teraz viedli tri východy do záhrady a tri na ulicu, z galérie jeden do ulice a ďalšie štyri do záhrady s núdzovými vonkajšími schodiskami. Takéto drevené schodiská boli v podobných prípadoch pomerne častým a pritom finančne menej náročným riešením. Okrem toho bol vybudovaný hlavný vchod a zriadený aj zadný vchod pre umelcov. Mimochodom, vonkajšie schodiská sem podľa plánu preniesli zo starého divadla, podobne ako aj spomínaný zastrešený vchod, ktorý sa nachádzal zo strany kláštora Notredamiek. K tomu treba prirátat' tiež osvetľovacie telesá a sedadlá.²¹⁴ Chodník vedúci od rohu Kapucínskeho kláštora bol vydláždený.²¹⁵

Prvé poschodie a prízemie sály so scénou na pozdĺžnom reze budovy (výrez z *pracovného* plánu). Načrtnutý je aj uhol pohľadu diváka na galérii vzhľadom na veľký luster. Archív mesta Bratislavy, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/8.

gemalt. Ein besonderes Augenmerk wurde bei der Einrichtung dem wichtigen Umstande gewidmet, daß man von allen Plätzen die Bühne gut übersieht, und wird auch der große Luster vom alten Stadttheater derart angebracht, daß er das Galleriepublikum selbst aus der Mitte der Gallerie nicht im geringsten im Sehen hindert. *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2.

²¹⁰ *Pressburger Zeitung*, 26. septembra 1884.

²¹¹ Pozri nájomnú zmluvu medzi municipiom ako vlastníkom Mestského divadla a nájomcom z roku 1886 citovanú aj v nemeckej reči v *Pressburger Zeitung*, 29. januára 1886, s. 4, § 9.

²¹² *Pressburger Zeitung*, 27. septembra 1884. Pozri aj *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2.

²¹³ *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2; Emil PORTISCH: *Geschichte der Stadt Pressburg*, 2. Teil. Pressburg : Steiner, 1933, s. 252.

²¹⁴ Napríklad BENYOVSZKY, Theater (c. d. pozn. 80), s. 118.

²¹⁵ *Pressburger Zeitung*, 10. júla 1884, s. 2,3 – tu boli zverejnené plánované zmeny adaptácie budovy. O realizovaných zmenách pozri napr. *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2.

Už z tohto neúplného výpočtu noviniiek vidieť snahu prispôsobiť budovu podľa možnosti novým požiadavkám. Na adaptácii sa podieľali domáce firmy, od tesárov a čaluníkov cez maliarov, klampiarov a zámočníkov (aj známa firma *Marton*) až ku Prešporským plynárňam.²¹⁶

Zachované plány adaptácie budovy možno nájsť v Archíve mesta Bratislavy na dvoch miestach (podotknúť treba, že nevieme, či naozaj všetky detaily z týchto plánov boli aj realizované).

- vo fonde „Mesto Bratislava, Mestské zariadenia, Divadlo, box 2939, 15879“. Sú to plány Antona Sendleina, podpísané a úradne evidované na uhorskom ministerstve, medzi nimi napríklad aj topografický plán budovy *Pálffyho záhradnej sály* s okolím.²¹⁷
- pod inv. č. 1426 (staré č. 876) v „Zbierke máp a plánov, návrhy adaptácie *záhradnej sály* na *Dočasné divadlo*“. Prevažná väčšina z týchto plánov síce nie je označená menom autora, no vzhľadom na rovnaký spôsob znázornenia možno logicky usudzovať, že pochádzajú od Antona Sendleina. Keďže až na minimálne odchyľky sa kryjú s vyššie spomenutými „oficiálnymi“ plánmi, označím ich v tomto kontexte ako *pracovné plány*. Niektoré z nich obsahujú detaily, ktoré inak nenájdeme, napríklad na pracovnom priečnom reze budovou je naznačená ornamentálna výzdoba na oblúku proscénia. Na pozdĺžnom reze je naznačená forma delených okien a uhol pohľadu diváka sediaceho na čelnej strane galérie, hľadacieho popod veľký závesný luster na javisko. Na oficiálnom pláne sú naproti tomu zanesené schodiská a schematicky aj konštrukcia pódia. Na pracovnom pôdoryse prvého poschodia chýbajú niektoré spojovacie dvere a pod.

Niekoľko plánov zobrazujúcich jednotlivé časti riešenia javiskovej techniky nesie pečať s menom *F. B. Bretschneider*.²¹⁸ Natíska sa otázka, kto bol tento odborník..

Odbočenie - Friedrich Bernhard Bretschneider²¹⁹ bol na začiatku 70-tych rokov technickým inšpektorom v Nemeckom divadle v Plzni a doporučovali ho ako odborníka na prestavbu scény a technického zariadenia, resp. ich výstavby.²²⁰ Odtiaľ prešiel do Viedne, kde sa stal 1880 divadelným majstrom, od 1886 scénickým inšpektorom.²²¹ Podstatnú rolu hral aj pri vypracovaní projektu technického zariadenia scény pri stavbe nového viedenského Burgtheatru v 70-tych rokoch

²¹⁶ *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2.

²¹⁷ Reprodukcie plánov z tohto fondu sú uverejnené in: LASLAVÍKOVÁ, Decorations (c. d. pozn. 111): topografický plán (s. 176), pôdorys prízemnia (s. 177), pôdorys 1. poschodia (s. 178), pozdĺžny rez budovou (s. 179) a priečny rez budovou (s. 180). V boxe 2939 možno nájsť aj ďalšie podrobnosti o prestavbe, ako uvádza J. Laslaviková.

²¹⁸ Napríklad plán č. 1426/19.

²¹⁹ 1844 ako rok narodenia F. B. Bretschneidera pozri in: *Katalog der Portrait-Sammlung der k. k. Generalintendanz der k. k. Hoftheater*. Wien : Verlag Kunast, 1894, s. 484.

²²⁰ In: C[arl] A[lbert] SACHSE: *Statistisches Handbuch für Deutsche Bühnen*. Wien : Selbstverlag des Herausgebers 1872, s. 184. Vtedajšie Nemecké divadlo v Plzni malo hľadisko pre 1.200 osôb.

²²¹ *Hof- und Staatsschematismus der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1880*, Wien : K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1880, s. 24; Bretschneider inšpektorom: *Österreichisch-kaiserlicher Hofkalender*, roky 1888 až 1895. Bretschneidera považovali za skúseného a vynikajúceho scénického technika. V tomto zmysle je viackrát spomenutý in: Josef BAYER: *Das Neue k. k. Hofburg-Theater als Bauwerk*, 3. Teil, Wien : Ges. f. vervielfält. Kunst, 1894.

19. storočia (otvorené 1888). Bretschneider ako zamestnanec Burgtheatru popritom navrhoval scénickú techniku aj v iných divadlách, napríklad pre súkromné divadlo grófa Mikuláša Eszterházyho na zámku Tata (Maďarsko).²²² Pre sériu dobročinných predstavení v Liechtensteinskom viedenskom paláci,²²³ ktoré tam opakovane usporadúvali, skonštruoval svojský systém prepadliska (okrem prepadliska vo svojom domovskom divadle aj v jednom peštianskom divadle).²²⁴ 1902 projektoval scénu a technické zariadenie v divadle v Šumperku na Morave, Spolkový dom v Novom Jičine a i.²²⁵ Jeho vyššie spomínané plány môžeme datovať až počnúc rokom 1886, keďže až vtedy zastával funkciu uvedenú na pečiatke: *Maschinerie & Beleuchtungs-Inspector am k:k: Hof-Burg-Theater* (Inšpektor scénickej techniky a osvetlenia v c. k. Dvorskom divadle).

Archív mesta Bratislavy, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/19

Akú rolu hral Bretschneider pri prešporskom projekte sa nedá povedať, na základe jeho profesionálnej dráhy možno iba vysloviť niekoľko domnienok: napríklad že ho divadelná komisia prešporského municípa poverila, aby preskúmal možnosti dodatočnej výstavby divadelnej techniky pre potreby Dočasného divadla. Alebo aby pripravil základný koncept modernizácie scénickej mašinerie, takpovediac podklad pre inžiniera Sendleina. Alebo aby nezáväzne navrhol možnosti pre ďalšie využitie sály do budúca. V každom prípade existuje zaujímavá, aj keď zatiaľ neobjasnená „súvislosť“ *Pálffyho záhradnej sály* s Dvorským divadlom vo Viedni.

Sála sa stáva „divadelnou sálou“ – s dĺžkou 27,2 m a šírkou 11,4. Javisko bolo 9 m hlboké a 11,4 m široké. Podľa plánov z roku 1884 mali jednotlivé oddelenia hľadiska na prízemí tieto rozmery (odzadu): miesta na státie ohraničené vpredu drevenou bariérou 4,5 m po dĺžke x 9 m, zatým nasledovala 80-centimetrová ulička oddeľujúca ich od miest na sedenie. Dvanásť rád sedadiel sa tiahlo v dĺžke 8,5 m a uzatvárala ich drevená bariéra. Medzi ňou a pódium bola vzdialenosť 2,50 m, plocha, ktorá slúžila ako orchestrisko, bolo iba o jeden meter kratšie ako v starom *Mestskom divadle*. To znamená, že hráči sedeli v dvoch radoch. Kde stál dirigent, v dobe, kedy sa už zaužívalo postavenie v strede? Vzhľadom na to, že podľa plánu²²⁶ práve za týmto miestom nachádzajúce sa štyri sedadlá (dve v prvom a dve v druhom rade) vytvárali akúsi náhradu za chýbajúcu čestnú lôžku pre arcivojvodu Friedricha Rakúskeho,²²⁷ je to zaujímavá otázka. Keďže sála nemala lôžku, muselo sa vedenie divadla uchýliť k tomuto historickému a dávno prekona-

²²² *Wiener Salonblatt*, 17. júna 1888, s. 8.

²²³ *Das Vaterland*, 7. apríla 1888 ako aj 16. apríla 1891.

²²⁴ *Der Kunstwart. Deutsche Zeitschrift*, 16 (1903), 2, s. 457.

²²⁵ „L. Förster's Artistische Anstalt“, *Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen*, 51(1886), s. 88.

²²⁶ AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/13.

²²⁷ Informáciu o dvorskej lôžke v predných radoch na prízemí pozri *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1.

nému spôsobu, kde vysokopostavená osoba bola viac „pozorovaným“ v strede priestoru, a nie „pozorovateľom“ diania. Parket zahŕňal 147 miest na sedenie a 57 osobitných sedadiel („Sperrsitze“) v dvanástich radoch, parter na státie bol určený pre 220 osôb (na ploche 4,50 x 9 m). Galéria ponúkala miesto 189 divákovi (podľa zachovaného plánu sedadiel 89 miest na sedenie a ďalších 100 na státie). Celková kapacita sály po adaptácii bola údajne 596 osôb.²²⁸

Nová kapitola *Pálffyho záhradnej sály* sa začala aj s novými dekoráciami, kulisami a prospektami. „Prospekty ako ulica, les, izba, salón atď. sú majstrovské kúsky dekorácie a perspektívy“, panoval všeobecný názor.²²⁹ O medziaktové opony, dekorácie a maliarsku výzdobu proscéniového oblúku sa postaral maliar dekorácií z viedenského Dvorského divadla Gilbert Lehner,²³⁰ jeho autorstvo vyzdvihli aj vo viedenských novinách.²³¹ Renovovanie pôvodných malieb na strope zverili domácemu Karolovi Engelovi.²³² Niekoľko ďalších detailov z interiéru: parapet galérie vymaľovali v rôznych sivých odtieňoch („*grisaille*“?), steny v parteri dostali bordočervený náter, parter na státie bol oddelený od sedadiel drevenou balustrádou a otvory v nej boli vybavené červenými šnúrami, ktoré zabraňovali priechodu, dvere boli zakryté ťažkými červenými závesmi.²³³ Všetky sedadlá sem preniesli zo starého divadla,²³⁴ nanovo boli potiahnuté čalúnené miesta na sedenie („*Sperrsitze*“²³⁵).

²²⁸ Oproti tomuto údaju z *Pressburger Zeitung* spomína Emil PORTISCH (*Geschichte der Stadt Pressburg*. Pressburg : Steiner, 1933, 2. diel, s. 248) kapacitu 444 divákov. Pôvodne plánovaná kapacita mala byť 600 divákov, ako uvádza *Pressburger Zeitung* (10. júla 1884, s. 3). Počty sedadiel sa však rôznia aj na jednotlivých Sendleinových plánoch. Tak napr. parket má raz 204, inokedy 216 miest.

²²⁹ *Pressburger Zeitung*, 27. septembra 1884: „Die Malerarbeiten sind bis auf das noch kahl stehende Proscenium schon fertig; dasselbe wird von dem berühmten Dekorationsmaler Gilbert Lehner ausgeführt werden. Von dem Atelier dieses Künstlers stammen auch die neugemahlten Dekorationen, von denen der größte Theil bereits angeht. Wir hatten Gelegenheit den Vorhang, sowie mehrere Prospekte, als Straße, Wald, Zimmer, Salon u. s. w. zu sehen. Dieselben sind prachtvoll ausgeführt; man kann sagen, dekorative und perspektivische Meisterstücke.“

²³⁰ Gilbert Lehner (1844-1923) bol inšpektor dekorácií vo viedenskom Dvorskom divadle od roku 1880. Mal najväčší podiel na funduse dekorácií ku hrám gréckej klasiky ako aj hrám z renesančného prostredia a severonemeckého okruhu. Často spolupracoval a dodával dekorácie aj na provinčné scény, ako napr. Olomouc. Theophil ANTONICEK: *Die internationale Ausstellung für Musik- und Theaterwesen 1842*, Wien 2013, s. 316; Lenka KRUPKOVÁ: *Die „provinzielle“ Olmützer Opernbühne und Wien*. In: *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa Heft 15* (2015), s. 94-104.

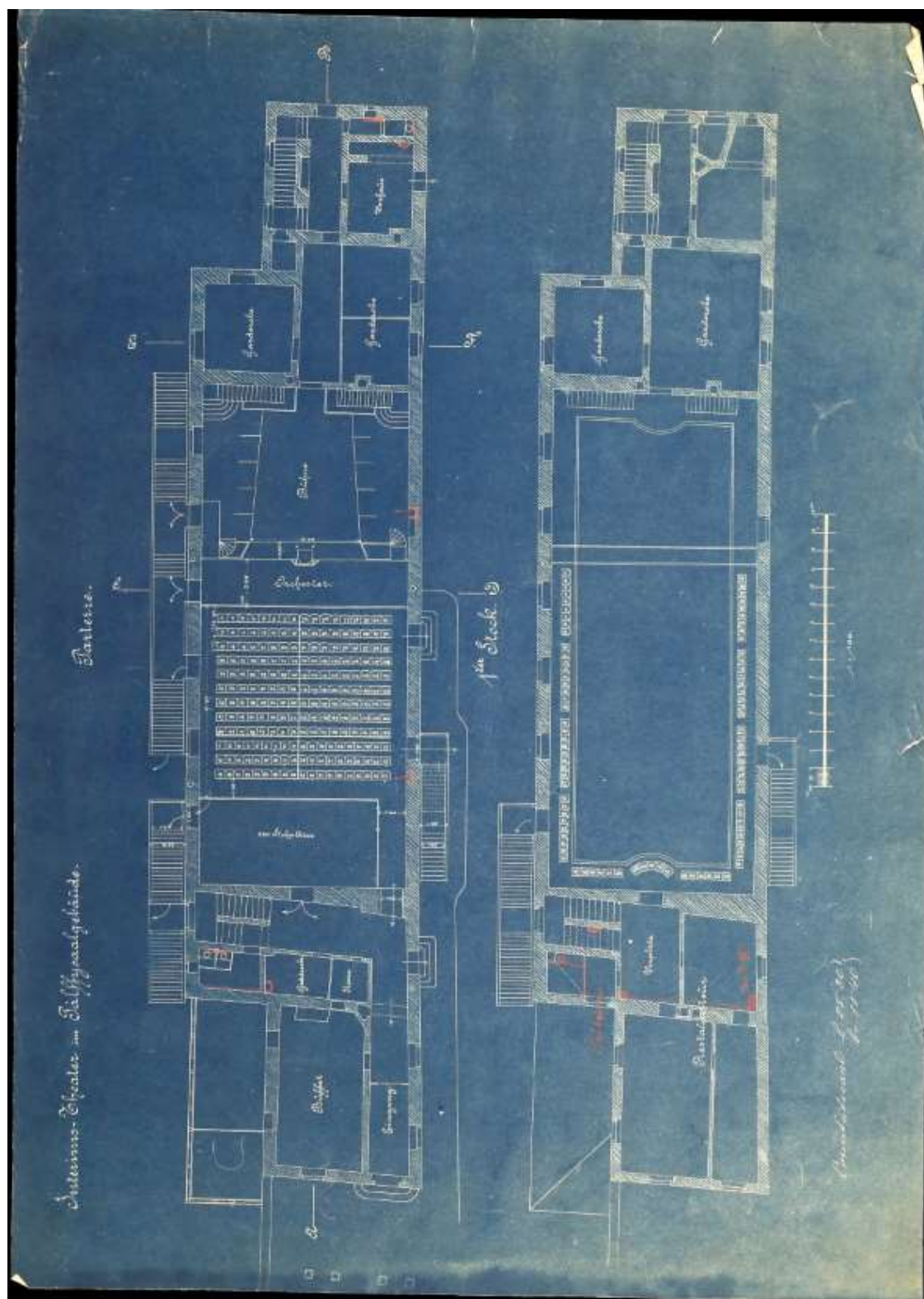
²³¹ *Neue freie Presse*, 7. septembra 1884.

²³² Karol (tiež Carl, Károly) Engel je uvedený v rubrike Pisári vývesných a firemných štítov už v rokoch 1859-1861. (Viera DOBEŠOVÁ-LUXOVÁ: *Bratislavskí umelci a remeselníci v druhej polovici 19. storočia*. In: *ARS* (1971)/5, s. 231). Ako dekoračný maliar izieb figuruje na zozname členov streleckého spolku v Prešporku (*Pozsonyi lövésztársulat*, Pozsony 1885, s. 6). Jeho príbuzná uverejnila o ňom nasledujúce informácie: Karol Engel si otvoril v Bratislave veľký podnik – maliarstvo špecializované na dekoračnú maľbu stien a mal s ním veľký úspech a to až dovtedy, kým neprišla móda tapiet, ktorá ho zruinovala. Predtým však založil nedeľnú remeselnícku školu, kde objavil mladučkého talentovaného Jána Fadrusza, neskôr významného sochára. Stal sa presvedčeným Maďarom, hoci bol pôvodom z Nemecka, z Meklenburska. (Edith HOFMANN: *Az én magyarságom*. In: *NYUGAT* 1940/4, online: www.epa.oszk.hu/00000/00022/00651/20904.htm (29.3.2021)

²³³ *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2; Emil PORTISCH: *Geschichte der Stadt Pressburg...*, s. 252.

²³⁴ *Pressburger Zeitung*, 27. septembra 1884.

²³⁵ *Pressburger Zeitung*, 27. septembra 1884. Ako „*Sperrsitze*“ sa označovali miesta vyššej kategórie, ktorých sedadlá boli vyklopené nahor a uzamknuté. Platiaci návštevník pred predstavením odomkol osobitným kľúčom zámok a tak mohol sedadlo sklopiť a použiť ho. Bol to zaužívaný spôsob rezervácie miesta.

„Dočasné divadlo v budove Pálfyho sály.“ Pozdĺžne rezy prízemnia a prvého poschodia (pracovné plány). Archív mesta Bratislavy, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/7.

Apropo kúrenie – mohlo byť v *záhradnej sále*? Divadlá a väčšie sály sa vo všeobecnosti potýkali s dvoma veľkými problémami, ktoré boli často aj príčinou tragických požiarov: s osvetlením a kúrením a s tým spojeným vetraním.²³⁶ Pôvodne sa používali krby a kachle, obyčajné pece, až neskôr ich nahradili vykurovacie zariadenia horúcim vzduchom, vodou alebo parou. Prvý druh zariadenia zaviedli v divadlách 1792 v Anglicku, okolo 1815-1820 aj vo Viedni.²³⁷ Kúrenie horúcou vodou mu bolo do istej miery podobné, tretí systém, pomerne komplikovaný a nákladný,²³⁸ sa v divadlách používal menej často. V menších divadlách či sálach bolo najvýhodnejšie postaviť zvyčajné železné pece a kúriť drevom, rašelinou, hnedým alebo čiernym uhlím, pričom dôležité bolo postaviť pece na miestach, z ktorých sa teplo mohlo šíriť rovnomerne v celom priestore. Alebo sa využívali vlastnosti jednoduchých kameninových či tehlových pecí.²³⁹ Konkrétne riešenie záviselo od finančných prostriedkov. Kniežacie divadlo v Esterháze vykurovali koncom 18. storočia kachľami a v zámockom divadle v Českom Krumlove mali kachľové pece, ktoré sa vykurovali zvonku a v pivničných priestoroch stáli ďalšie štyri, odkiaľ prechádzal teplý vzduch štyrmi otvormi v podlahe do hľadiska. Väčšina divadiel nemala žiadne kúrenie. Až určitý technický pokrok priniesol predpoklady na to, aby projektanti začali komponovať aj vykurovacie systémy.

Ak by teda koncom 18. storočia *Pálffyho záhradná sála* nemala kúrenie, nebola by to veľká výnimka. Napríklad G. J. Vogler, istý čas kapelmajster švédskeho kráľovského orchestra,²⁴⁰ popísal z vlastnej skúsenosti, ako to vyzeralo v tamojšom dvorskom divadle v zimnom období: nevykurované hľadisko a osvetlenie scény stovkami sviec na rampe. Kladívkové nástroje boli po chvíli rozladené, keďže tepelné rozdiely boli obrovské, a tak sprievodné nástroje k recitatívom museli nahrádzať orchestrálnymi nástrojmi.²⁴¹ Pripomeňme si tiež známy zážitok nemeckého autora zo začiatku 19. storočia: 22. decembra 1808 sa vo viedenskom divadle *Theater an der Wien* konala štvorhodinová akadémia Ludwiga van Beethovena (5. a 7. symfónia, 4. klavírny koncert a Fantázia pre zbor, klavír a orchester), na ktorej skladateľ dirigoval a hral sólové party: „Od pol siedmej do pol jedenástej sme vtedy vytrvali v obrovskej zime,“ vyjadril sa jeden z návštevníkov.²⁴² A ešte jeden príklad odrážajúci tiež vlastnú skúsenosť, a to z nedávnej

²³⁶ August FÖLSCH: *Ueber Theaterbrände und über die für das neue Opernhaus in Wien getroffenen Sicherheits-Massregeln*. In: Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereines, 1870/ 4.

²³⁷ Joseph Wladislaw FISCHER: *Beschreibung der neu erfundenen Flachöfen, Fächeröfen...* Wien : J. P. Sollinger, 1837, s. 119-120. Podrobnejšie: Ph. J. DÜRINGER – H. BARTHEL (ed.): *Theater-Lexikon*. Leipzig : Wigand 1841, ods. 566, 567; *Vollständiges Handbuch über die Wärme und ihre Anwendung in den Künsten und Gewerben*. Leipzig : Wolfgang Gerhard, 1862.

²³⁸ Thomas Tredgold's *Grundsätze der Dampf-Heizung und der damit verbundenen Lüftung aller Arten* (bearb. von Otto Bernhard Kühn), Leipzig : Baumgärtner 1826, s. 112-113.

²³⁹ Ph. J. DÜRINGER – H. BARTHELS (Hrsg.): *Theater-Lexikon*. Leipzig : Otto Wigand, 1841, stl. 567 a 568. Tiež Eugène PÉCLET: *Vollständiges Handbuch über die Wärme und ihre Anwendung in den Künsten und in den Gewerben*, 3. Teil. Leipzig : Wolfgang Gerhard, 1862, s. 107-108.

²⁴⁰ Georg Joseph Vogler (1749-1814), nemecký skladateľ a organista, kapelmajster.

²⁴¹ Till Gerrit WAIDELICH: *Franz Schubert, Alfonso und Estrella. Eine frühe durchkomponierte deutsche Oper. Geschichte und Analyse*. Tutzing : Schneider, 1991, s. 218. Za upozornenie na túto informáciu ďakujem jej autorovi.

²⁴² Johann Friedrich REICHARDT (ed. Gustav Gugitz): *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den Oesterreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, 1. diel. München : Georg Müller, 1915, s. 205.

minulosti – lakonický úsudok svetoznámeho ruského klavíristu Sviatoslava Richtera, ktorý hrával aj v malých sálach na Sibíri: „pokiaľ človek hrá, nemrzne“.²⁴³ V druhej polovici 19. storočia sa už síce pri stavbe nových divadiel a sál prirodzene zohľadňovala aj požiadavka kúrenia a s tým súvisiacej ventilácie, no tento štandard sa neuplatňoval všade. V tuhých zimách viseli pri vchode viedenských divadiel cedule s nápisom „V divadle sa kúri“. Týkalo sa to vtedy rozžeravených železných pecí v parteri na státie, pred ktorými boli „ochranné“ mriežky z dreva. Onedlho ich nahradilo vykurovacie zariadenie, ktoré prebiehalo pod zemou, ako to vylíčil pamätník v roku 1877.²⁴⁴

Vráťme sa k našej téme: napriek doteraz panujúcemu negatívnemu názoru bola *Pálffyho záhradná sála* vykurovaná. Prezrádza to zmluva uzavretá medzi municipiom ako vlastníkom Mestského divadla a jeho arendátorom z roku 1886, ktorý súčasne obhospodaroval aj niekdajšiu *záhradnú sálu*.²⁴⁵ Nezodpovedanou otázkou je, či kúrenie zabudovali až pri adaptácii v 1884 alebo existovalo už predtým. Keďže sa však noviny v 1884 v tejto súvislosti nezmieňovali o novoinštalovanom vykurovacom systéme, malo by to znamenať, že tam už nejaký bol. Aký? Veľké investície a časovo náročné zabudovanie moderného systému v druhej polovici 19. storočia, navyše keď „rentabilita“ tejto budovy bola zaistená vždy iba na pár rokov vopred, si ťažko možno predstaviť. Pri teplovzdušnom kúrení museli byť komíny min. 8 metrov vysoké. Na jednom pláne adaptácie budovy sú zakreslené dva komíny – dokonca práve tejto výšky, ktoré údajne slúžili ako ventilačné šachty.²⁴⁶ Oveľa zaujímavejšie je však, že stavba v areále Pálffyovskej rezidencie na vedute z 30-tych rokov 18. storočia, ktorú možno považovať za budovu *záhradnej sály* – ako pravdepodobne aj na niekoľkých ďalších vedutách – je na severnej strane zakreslená s tromi komínmi.²⁴⁷

Slávnostné otvorenie divadla sa konalo 1. októbra 1884. V predvečer otvorenia bola generálna skúška osvetlenia a dirigent s orchestrom absolvovali akustickú skúšku. O akustike sály sa vyjadril redaktor novín krypticky: „Aj keď hudba znie trochu prisilno v tomto malom priestore, bude to možné vyrovnať zdržanlivejšou hrou.“²⁴⁸ Na programe otváracieho večera bola v podstate

²⁴³ Citát podľa: Bruno MONSIANGEON: *Svjatoslaw Richter. Mein Leben, meine Musik*. Düsseldorf : Staccato-Verlag, 2005, s. 87.

²⁴⁴ *Die Heimat Wien, Illustriertes Familienblatt* („Entschwundene Wiener Theater-Bräuche“), 1877, Nr. 21, s. 342.

²⁴⁵ „Die Kosten der Heizung und der Beleuchtung des sogenannten Pálffysaales und der Lokalitäten desselben [...] hat der Theaterdirektor allein aus Eigenem zu tragen.“ Nájomná zmluva medzi municipiom ako vlastníkom Mestského divadla a nájomcom z roku 1886 je citovaná v nemeckej reči v *Pressburger Zeitung*, 29. januára 1886, s. 4, § 9. Ku zmluve pozri aj **stať** *Nová zmluva* na s. 45.

²⁴⁶ Pozri na pláne AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/9 (priečny a pozdĺžny rez budovou) alebo na jeho *úradnej verzii* AMB, Mestské zariadenia, Divadlo, box 2939, 15879, ktorého reprodukcia sa nachádza in LASLAVÍKOVÁ, *Decorations* (c. d. pozn. 111), s. 179. Aj v *Pressburger Zeitung* (29. septembra 1884) sa zmienili o dvoch ventilačných šachtách, zo scény a z hľadiska. Boli to nové komíny alebo použili na tento účel už prítomné? Ventilácia sa zvyčajne riešila pomocou otvorov nachádzajúcich sa nad veľkými lustrami, od ktorých išli rúry do komína. Ludwig DEGEN: *Practisches Handbuch für Einrichtungen der Ventilation und Heizung von öffentlichen und Privatgebäuden*. München : Lindauer, 1869, s. 190 (heslo „Gesellschaftssaal u. Ventilation“) a s. 199 („Theater“).

²⁴⁷ Bližšie o vedute od Abrahama Kaltschmidta a Samuela Mikovínyho (sign.: SNG G 5751) pozri s. 58 ako aj s. 61 (čiastková reprodukcia).

²⁴⁸ *Pannonia*, 1. októbra 1884, s. 271.

nová štvoraktová veselohra nemeckého autora Gustava v. Mosera, „Der Salontiroler“. Podiel hudobného divadla vtedy reprezentovala *Slávnostná predohra*, ktorú skomponoval domovský dirigent K. Kapeller osobitne pre túto príležitosť.²⁴⁹ Recenzia tohto prvého predstavenia z pera známeho Jána Batku, hudobného a operného recenzenta a mestského archivára:

„Sendlein [...] vytvoril z Pálffyho sály také čarovné salónne divadlo, že ťažko je slovami vyjadriť uznanie a chválu, ktorú si za to zaslúži. Vybraný vkus, technické znalosti a schopnosti ako aj zásluha, že chodil po svete s otvorenými očami, charakterizujú Antona Sendleina [...] Aj keď skromnejšie a v menšom rámci, predsa len [...] dôstojné, prívetivé dočasné miesto [...]Kiež ho teraz Zwerenz naplní umeleckými výkonmi [...]“²⁵⁰

Batka bol týmto „miniatúrnym divadlom“ nadšený. Podobné tóny zazneli aj z Budapešti: „Naše očakávania sú prekonané... také pekné, prívetivé a útulné“.²⁵¹

V novinách, ktoré v tomto čase koncentrovanejšie referovali o tejto udalosti, uverejnili aj plán pre príjazd kočmi k budove, ktorá bola zrazu miestom, kam chodí aj vyššia spoločnosť a ako sa patrí – nie po vlastných. Príjazd bol odspodu cez dnešnú Zochovu a návštevníci mali vchádzať prvým bočným vchodom v tejto ulici. Takisto bolo určené, kadiaľ majú potom prázdne koče odchádzať, kde smú pristaviť po skončení predstavenia a čakať a kadiaľ odísť.²⁵² Po predstaveniach premávali aj omnibusy.²⁵³ Tak ako bolo dobrým zvykom za čias starého *Mestského divadla*, *Pressburger Zeitung* aj teraz prinášali výhľad na celú sezónu a takmer denne divadelné správy, recenzie ako aj aktuálne programové avíza.

Druhá sezóna na dočasnej scéne 1885/1886.²⁵⁴ Oproti začiatku prvej sezóny sa počet dekorácií mierne zvýšil.²⁵⁵ Predstavenia sa začínali o 19. hodine, prípadne o 18.30, pokladňa bola otvorená hodinu predtým. Ku koncu tejto sezóny sa medzi fraškami a operetami objavili na programe aj podujatia iného druhu, ako napr. vystúpenie magnetizéra, kde barnumská reklama sľubovala „veľké fantastické a tajomné gala predstavenie v celej Európe presláveného cárskeho a dvorského perzského kúzelníka, magnetizéra a hádača myšlienok profesora Beckera“.²⁵⁶ Spravodajstvo v novinách si v súvislosti s týmto miestom všimlo veľakrát aj tie najmenšie detaily v širokých súvislostiach, ako napríklad kúsok vybitého dláždeného chodníka či opravu schodov v blízkosti (*Pressburger Zeitung*, 31. augusta 1886).

Tieto dve sezóny existencie *Mestského divadla* v *Pálffyho záhradnej sále*, ktoré od roku 1886 malo svoj dôstojný stánok už v novej budove, Laslaviková charakterizuje slovami, „vdďaka

²⁴⁹ *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884, s. 1-2.

²⁵⁰ *Pressburger Zeitung*, 1. októbra 1884, s. 271. Batkova recenzia predstavenia in: *Pressburger Zeitung*, 2. novembra 1884.

²⁵¹ *Westungarischer Bote*, 1. októbra 1884, s. 5.

²⁵² *Pressburger Zeitung*, 29. septembra 1884 ako aj 1. októbra 1884, s. 271.

²⁵³ Inzerát v *Pressburger Zeitung*, 1. októbra 1884.

²⁵⁴ Avizovaný program druhej sezóny pozri v *Pressburger Zeitung*, 27. septembra 1885.

²⁵⁵ Na základe zachovaného inventáru sú menované in LASLAVÍKOVÁ, Decorations (c. d. pozn. 111), s. 176, 180.

²⁵⁶ *Pressburger Zeitung*, 16. apríla 1886.

tejto dočasnej scény sa neprerušila kontinuita v divadelnej tradícii mesta.“ A ²⁵⁷ Či sa kontinuita zachovala aj v zložení obecnstva, nevieme. Iba jeden príklad: prejavili aristokratické rodiny, ktoré predtým vlastnili lôže v starom divadle,²⁵⁸ záujem o stabilné miesta aj v menšom *Dočasnom divadle*, hoci budova nedisponovala zodpovedajúcimi reprezentatívnymi lôžami?

KONIEC 19. STOROČIA

Čo nasledovalo po *Dočasnom divadle*

Nová zmluva. Záver druhej sezóny (1. máj 1886) znamenal koniec intenzívneho divadelného diania v *Pálffyho záhradnej sále*. Prevádzka v nej mala pokračovať vo forme árendy ako aj predtým, t.j. bola ošetrená zmluvou medzi mestom na jednej strane a árendátorom novopostaveného *Mestského divadla* na strane druhej. Medzi podmienkami tejto zmluvy z roku 1886 je ako jedna z takto najímaných vedľajších nehnuteľností menovaná aj „tzv. Pálffyho sála včítane k tomu patriacej lokality s výnimkou záhrady“. So sálou sa mimochodom spájalo (historické) monopolné právo na podávanie nápojov v zmysle existujúcich štatútov (§ 2, ods. c a d) ako aj právo poriadat tam tanečné zábavy, maskované bály, koncerty a iné predstavenia alebo prenechať za takýmto účelom miestnosti tretiemu (§ 5).²⁵⁹

Opäť religióznym miestom. Zaujímavé je, že do histórie *záhradnej sály* sa premietla aj história židovskej obce v Uhorsku, konkrétne jej rozštiepenie na ortodoxnú a reformovanú (neológovia) líniu. Neológovia spočiatku vystupovali ako modliace sa zhromaždenie, neskôr, po Židovskom kongrese už ako samostatná obec od 1872. Nová synagóga, ktorú postavili začiatkom 60-tych rokov 19. storočia na Zámockej ulici pod hradom, po rozštiepení zostala slúžiť ako tempel iba pre ortodoxných. Neologická obec sa síce už v 1872 rozhodla pre stavbu vlastnej synagógy, ale až 1891/1892 prikočila k realizácii budovy.²⁶⁰ V medziobdobí mala modlitebňu v škole Todescovej nadácie a na veľké sviatky si po rokoch opätovne zabezpečila priestory bývalého *Dočasného divadla*.²⁶¹ A tak ušlo niekdajšej Pálffyho sále aj označenie „*Pálffy-Saal-Tempel*“.²⁶²

²⁵⁷ LASLAVÍKOVÁ, Mestské divadlo (c. d. pozn. 187), s. 255.

²⁵⁸ Ako majitelia lôží v starom *Mestskom divadle* sú menované rodiny grófov: Anton Grassalkovich, Johan Illésházy, Imrich Csáky, Krištof Erdödy, Leopold Pálffy, František Zichy, Juraj Apponyi, Ľudovít Csáky, Karol Andrássy, František Esterházy, Mikuláš Forgách, grófka Klára Castiglioni a barón Balassa. *Pressburger Zeitung*, 24. augusta 1884, s. 2.

²⁵⁹ *Pressburger Zeitung*, 28. januára 1886, s. 3-4 (§ 2, ods. c, d ako aj § 5).

²⁶⁰ Ku stavbe pozri napríklad Thomas MUSIL: *Virtuelle Rekonstruktion der orthodoxen Synagoge in Bratislava* (dipl. práca), Wien : Technische Universität Wien, 2020, s. 10 -12, online <https://repositum.tuwien.at/handle/20.500.12708/15009> (18.02.2021.).

²⁶¹ „Das erste Bethaus der Reformer war in der Schule der Todesco-Stiftung untergebracht [...] für die hohen Feiertage (Neujahr und Versöhnungstag) hatte man einen Interims-Tempel im Pálffysaal und hier fungierte bereits Dr. Julius David als Rabbiner.“ Samuel KRAUSS: *Preßburger Synagoge*, In: Hugo GOLD: Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Brünn : Jüdischer Buchverlag, 1932, s. 97, 98, 134.

²⁶² Napríklad *Pressburger Zeitung*, 6. a 7. októbra 1886.

Pravdepodobne prvým sviatkom, ktorý tu oslavovali, bol *Jom kipur*, najvyšší židovský sviatok, kedy rabín prispôsobené priestory vysvätil. No okrem príležitosti Sviatku zmierenia to bol aj sviatok židovského Nového roku. Viedenské noviny *Die Neuzeit* informovali: „Prešporská židovská náboženská obec spravila na tohtoročné vysoké sviatky krok k lepšiemu, a presvedčená o tom, že v priestore synagógy je priestor obmedzený,²⁶³ získala veľkú Pálffyho sálu a prispôbila ju na tempel. Bezprostredným dôsledkom bolo, že sa sem „dostavilo viac ľudí [...] a že bohoslužby boli impozantnejšie a slávnostnejšie [...] Všeobecne vládne ľútosť, že tento krásny priestor nebol prenajatý aj na nasledujúci sviatok stánkov (*Sukot*).“²⁶⁴ Keďže sa táto „improvizácia“ vydarila, neológovia sa rozhodli, že situáciu budú riešiť takisto aj v budúcom roku a prenajmú si sálu tentokrát už na celé obdobie jesenných sviatkov.²⁶⁵

Ďalšie využitie sály v rokoch 1886 – 1892. Počas krátkej éry *Dočasného divadla* sa mestská rada zapodievala problémom budúceho využitia budovy (na zasadnutí 4. októbra 1886). Ozvali sa hlasy, ktoré tu chceli po primeranej adaptácii provizórne umiestniť infekčnú nemocnicu. No z plánov veľmi rýchlo zišlo.²⁶⁶ Medzitým menšie miestnosti použili ako volebné priestory²⁶⁷ a v predvianočnom období nasledoval celý rad podujatí.²⁶⁸ Sála bola vtedy ešte prenajatá riaditeľovi Mestského divadla a tak sa aj rozhodovalo o opätovnej árende na ďalšie tri roky.²⁶⁹

1887. V sále sa konávali aj naďalej bály,²⁷⁰ na ktoré mala zrejme dobré podmienky: bola jedinou prešporskou sálou väčšou ako komitátna sála, mala priestrannú galériu, kde mohli byť miesta na sedenie, k dispozícii boli rôzne ďalšie priestory, a bola vynovená.²⁷¹ A pravdepodobne aj nájomné bolo nižšie. V Advente tradične stúpol záujem usporiadateľov: spevácky zbor *Liedertafel* tu mal pravidelne koncerty, rovnako aj vojenská kapela.²⁷² Mimochodom v tom roku vypukol požiar v kasárňach v adaptovanom paláci.

1888 sa tu začal bálmi, mali ich hasiči, vojaci, robotnícky spolok a i.²⁷³ Prvý z nich (28. januára) si vyslúžil dokonca podrobné vylíčenie v novinách, včítane popisu dekorácie, ktorá vznikla pod vedením mestského inžiniera A. Sendleina, z čoho sa dá usudzovať na význam akcie. O špeciálnu atmosféru sa postaralo 56 zrkadiel, všade bielo-červené tapety, 106 heraldických štítov, 318

²⁶³ Na vhodnosť veľkej synagógy panovali medzi židovským obyvateľstvom rôzne názory, ktoré odrážali zásadný rozpor medzi ortodoxnou a neologickou línou. Pozri polemické príspevky v súvislosti s provizórnym miestom v bývalej Pálffyho sále, *Pressburger Zeitung*, 6. októbra, s. 3 ako aj 7. októbra 1866, s. 3.

²⁶⁴ *Die Neuzeit* (Viedeň), 29. októbra 1886, s. 407.

²⁶⁵ Tamže.

²⁶⁶ *Westungarischer Grenzboten*, 5. októbra 1886, s. 2.

²⁶⁷ *Westungarischer Grenzboten*, 19. novembra 1886.

²⁶⁸ Spevácky spolok („*Singverein*“) tu 20. decembra 1886 usporiadal operné predstavenie, pri ktorom panoval taký nával, že dokonca polícia musela oneskorencom zabrániť vstup. (*Westungarischer Grenzboten*, 22. decembra 1886).

²⁶⁹ *Westungarischer Grenzboten*, 3. septembra 1889.

²⁷⁰ Jednotlivé termíny: *Westungarischer Grenzboten*, 11. januára 1887, Robotnícky bál (tamže, 16. januára 1887), Elitný bál (tamže, 13. februára 1887), hasičský bál (tamže, 18. februára 1887), veľký maskovaný bál (tamže, 9. marca 1887 ako aj 24. februára 1888).

²⁷¹ *Pressburger Zeitung*, 11. januára 1887, s. 4.

²⁷² *Westungarischer Grenzboten*, 3., 5. a 6. decembra 1887. V lete sa v záhrade konala hasičská slávnosť ako odmena pre dobrovoľných hasičov. *Westungarischer Grenzboten*, 21. júla 1887.

²⁷³ *Westungarischer Grenzboten* 13., 19., 22. a 26. januára 1888.

zástavok, 65 hasičských heliem a 4 hasičské emblémy; k tomu koniféry a palmy a obrazy uhorského kráľa a manželského páru následníka trónu v nadživotnej veľkosti; dve hudby, vojenská kapela a maďarská muzika, reštaurácia a výber miestnej honorácie na čele so zástupcom starostu.²⁷⁴ V apríli (22.) tu podľa štatútu začal sezónu Cirkevný hudobný spolok prvým koncertom pod vedením svojho kapelmajstra Laforesta.²⁷⁵

Fakt, že sa vtedy zrazu niekoľko usporiadateľov doslova „nast'ahovalo“ do tejto budovy, neprekvapí: po renovácii predstavovala jedinú naozaj „vzorovú“ koncertnú sálu v meste.²⁷⁶ Aké vyhliadky ale mala do budúcnosti? Údajne riaditeľ Mestského divadla mal záujem na predĺžení tejto árendy.²⁷⁷

„Výstavisko“. V roku 1888 poslúžila záhrada ako výstavisko. Naplánovali tu Poľnohospodársku výstavu, ktorú organizoval Poľnohospodársky spolok prešporskej župy za účasti magistrátu od 28. do 30. septembra 1888. Exponáty boli poľnohospodárske produkty, hovädzí dobytok, kone – aj pre armádne účely, víno, ovocie... Výstavná plocha zahŕňala aleju, *záhradnú sálu* a nízku hospodársku stavbu v blízkosti.²⁷⁸

V tejto sezóne mal tiež spevácky zbor *Liedertafel* niekoľko koncertov v sále, o. i. na počesť skladateľa Erkela.²⁷⁹ A hoci sa v nej občas konali aj iné podujatia – astronomické prednášky²⁸⁰ a niekoľko bál (napr. *Prvého prešporského spolku vojenských veteránov*²⁸¹), dokonca ekonomicky podkutí redaktori zahŕňali do svojich utopických vízií oživenia prešporského verejného života aj niekdajšie Pálffyovské objekty (napr. sálu prestavať na veľkú reštauráciu²⁸²), nemala sála už budúcnosť. Ako sa zdá, podujatia, ktoré sa tu ešte konali, už nepatrili do najvyššej spoločenskej kategórie, usporiadatelia začali upredňovať iné, „vznešenejšie“ lokality, pravda ak si to mohli dovoliť. No niekoľkí zostali verní Pálffyho sále aj naďalej a vo fašiangovej sezóne tu usporiadali niekoľko bál²⁸³ ako v neskôr ľudové zhromaždenia.²⁸⁴

Záhrada v 1889. Koncom leta sa v objekte konala cyklistická slávnosť, v kasárňach, jazdiarni a v priľahlej časti záhrady.²⁸⁵ A tiež sa začala radikálna premena areálu. Mestská rada rozhodla, že s povolením ministerstva postavia na cvičisku, ktoré bolo nejaký čas v severnej časti Pálffy-

²⁷⁴ *Westungarischer Grenzbote*, 29. januára 1888.

²⁷⁵ Na záver programu (Schumann, Wagner) zaznela 8. symfónia od Beethovena. *Westungarischer Grenzbote*, 17. apríla 1888.

²⁷⁶ *Westungarischer Grenzbote*, 14. mája 1888.

²⁷⁷ *Westungarischer Grenzbote*, 23. júna 1888.

²⁷⁸ *Neuigkeits Welt Blatt*, 25. septembra 1888, *Westungarischer Grenzbote* 14. a 29. septembra 1888.

²⁷⁹ *Westungarischer Grenzbote*, 4. decembra 1888 a 14. novembra 1889.

²⁸⁰ *Westungarischer Grenzbote*, 16. mája 1889.

²⁸¹ *Westungarischer Grenzbote*, 25. decembra 1889, 14. decembra 1890, 18. januára 1891.

²⁸² *Westungarischer Grenzbote*, 26. februára 1889.

²⁸³ *Westungarischer Grenzbote*, 6. januára 1893, 22. januára 1893, 28. januára 1893. Vstupné na bály tu bol samozrejme nižšie ako na „nóbl“ adresách, zvyčajne 50 grajciarov, iba výnimočne jeden a pol zlatého (*Westungarischer Grenzbote*, 12. februára 1893).

²⁸⁴ *Westungarischer Grenzbote*, 4. marca 1893.

²⁸⁵ *Westungarischer Grenzbote*, 7. septembra 1899.

ovskej záhrady, azyl pre chudobné, opustené deti.²⁸⁶ Za týmto cieľom mali zabrať aj ďalšiu časť záhrady, na ktorej ešte bola pôvodná parková výsadba. Vtedy sa redakcia novín otvorene obrátila na zodpovedných členov mestskej rady s výzvou, aby uchránili túto najkrajšiu a zachovalú časť záhrady pred zničením a charitatívny, mimoriadne záslužný projekt radšej realizovali na voľnom pozemku v blízkosti kapucínskeho kláštora.

„Zdravie mesta [...] s týmto pokladom nesmieme zaobchádzať ľahkomyselne [...] dve nádherné terasy so stromoradiám [...] pre samé papiere v našom terajšom samosprávnom systéme nevidno stromy.“

Výrub stromov sa nepodarilo zastaviť, akcia prišla neskoro.²⁸⁷ A tak sa z areálu vytratilo osemnásť majestátnych stromov.²⁸⁸

Z KTORÉHO OBDOBIA POCHÁDZALA ZÁHRADNÁ SÁLA?

Fakty, úvahy, hypotézy, špekulácie

V literatúre či skôr v skromných pasážach a zmienkach o tejto sále sa môžeme stretnúť s niekoľkými domnienkami ohľadne jej vzniku. Napríklad, že pôvodne bola jazdiarňou („*Reitschule*“), ktorú neskôr prestavali. V súvislosti so vznikom či datovaním dnes neexistujúcej budovy sa však vynára viacero otázok.

Historici, historici umenia a architektúry. Manželia Václav a Dobroslava Menclovci sa v rámci témy Bratislava jednotlivými stavbami Pálffyovskej rezidencie bližšie nezaoberali, konštatovali okrem iného iba, že s jednoduchým vonkajškom paláca kontrastovali bohato zariadené interiéry, medzi ktorými vynikala kaplnka, divadlo a sala terena... Aké divadlo pritom mali na mysli, nerozviadli.²⁸⁹

Petr Fidler na základe štúdia archívnych prameňov z obdobia výstavby celého areálu spomína v záhrade v roku 1641 dva murované letohrádky („*Lusthäuser*“) a záhradné divadlo („*Gartentheater*“) s okrúhlym pódium a polkruhovitým amfiteátrom.²⁹⁰ Pritom precizuje, že išlo o záhradnú architektúru podobného druhu ako *anfiteatro* vo vile Aldobrandini vo Frascati, príp. vo vile d'Este v Tivoli. Nešlo teda o kamennú budovu, bol to celkom iný typ záhradného artefaktu než divadlo v našom ponímaní, artefakt pod holým nebom. O „amfiteatrálnej dispozícii“

²⁸⁶ *Westungarischer Grenzboten*, 4. októbra 1889.

²⁸⁷ *Westungarischer Grenzboten*, 25. a 26. októbra 1889.

²⁸⁸ *Pressburger Zeitung*, 29. októbra 1889, s. 1.

²⁸⁹ MENCL, MENCLOVÁ, Bratislava (c. d. 18), s. 2.

²⁹⁰ Petr FIDLER: *Architektur des Seicento*, Innsbruck 1990, s. 221 a poznámka 59, s. 233 („Wir denken da nicht an eine offene Bühne. Vielmehr handelte sich um eine amphiteaterartige Gartenarchitektur in der Art der Villa Aldobrandini in Frascati bzw. der Villa d'Este in Tivoli“). V slovenskom vydaní (FIDLER, *Architektúra* [c. d. pozn. 5], s. 105): Fidler udáva, že v roku 1641 existovalo nie menej ako päť vežovitých pavilónov, ich počet doplnili [kedy?] dva letohrádky a „záhradné divadlo s okrúhlym pódium a polkruhovitým ‚amfiteátrom‘.“

v spodnej časti „Pálffyovského dvora“ (tu označeného ako „*Freihof*“) na zámockom kopci hovorí aj Kuno Schumacher.²⁹¹

Jana Šulcová menuje hospodárske objekty: „stajne, vozovňa, kurín, ľadovne, ubytovanie stráží“, ktoré boli sústredené mimo záhrady a teda najskôr západne od paláca.²⁹² Štefan Holčík sa domnieva, že *Pálffyho záhradná sála* vznikla pravdepodobne prestavbou niekdajšej jazdiarne.²⁹³ Okrem iného píše:

„Pri severnej hranici záhrady, pri terajšej Zochovej ulici, stála rozsiahla krytá jazdiareň, ktorú neskôr používali aj na divadelné predstavenia, a občania mesta ju poznali pod názvom Pálffyho dvorana.“²⁹⁴

Sem patrí aj Korabinského zmienka o záhradnej sále z roku 1786, ktorá je už citovaná v tejto štúdii (s. 4): „Záhrada má aj divadelnú budovu, ktorá v minulosti slúžila na rôzne druhy rozptýlenia.“

Možné varianty vzniku budovy

Už z tejto malej mozaiky informácií, pričom odkazujem aj na ďalšie citáty na začiatku tejto štúdie, sa vynára veľmi vágny situačný obraz, v ktorom hľadaná budova figuruje raz ako divadlo v zmysle elementu manieristickej záhrady, potom zase ako murovaná budova... Máme teda do činenia iba s ťažkosťami nejednotného označenia tak v historickej ako aj súčasnej literatúre, čiže s problémom terminologickým, alebo je to zásadný problém vecný, problém lokalizácie pôvodnej budovy *záhradnej sály* na veľkej ploche rezidencie? V každom prípade tieto ťažkosti identifikáciu budovy skôr zahmlievajú ako vyjasňujú. V typických renesančných „dvoroch“ sa v zásade nachádzal celý rad elementov: fontány, *jeu de paume*, *jardin secret* ako oddelený privátny záhradný priestor, aleje, groty, bazény atď. ako aj jazdiareň a *amfiteatro* (pozri s. 48). K samozrejším hospodárskym budovám patrili aj stajne, vozovňa (remíza pre vozy) atď. Lenže Pálffyho rezidencia už presahovala čisto renesančné ponímanie, a mala charakter maniérizmu či počínajúceho baroka a teda aj tomu zodpovedajúce prvky a drobné stavebné útvary v záhrade. Vznikla *záhradná sála* prestavbou jednej z týchto budov?

²⁹¹ Kuno SCHUMACHER: *Dokumenty umeleckej a stavebnej činnosti 17. a 18. storočia v Bratislave z archívov rodu Pálffyovcov v ŠSÚA*. In: ARS 24 (1993)/, s. 193 – 202, tu 196. Autor spomína mimochodom aj bažantnicu.

²⁹² ŠULCOVÁ, Stavba (c. d. pozn. 2), s. 141.

²⁹³ Štefan HOLČÍK: *Pálffyovská kúria slúžila aj vojakom*. In: *Bratislavské noviny*, 2. septembra 2011, s. 7.

²⁹⁴ HOLČÍK, Z Pálffyho záhrady (c. d. pozn. 157). Obdobne : „Terasy záhrady, ktorú roku 1801 odovzdali verejnosti, boli vysadené alejami. V záhrade sa pri dnešnej Zochovej ulici nachádzala aj rozsiahla krytá jazdiareň využívaná aj na divadelné predstavenia, ktorá sa nazývala Pálffyho dvorana. Tú zbúrali v roku 1893 a na jej mieste postavili budovu štátnej reálky...“ Evidenčný list pamätihodností mesta Bratislavy BA-IX - A.3., online [File.ashx \(bratislava.sk\)](http://File.ashx(bratislava.sk)) (22.4.2021.).

Najprv však zásadná poznámka: *Pálffyho záhradnú sálu* v žiadnom prípade nemožno stotožňovať so záhradným *pavilónom*, aký sa v areále tiež vyskytoval. A už vonkoncom nešlo o záhradný pavilón, „ktorý slúžil ako koncertná sála...“²⁹⁵

Rovnako mylné je stotožňovať murovanú budovu *Pálffyho záhradnej sály* so záhradným divadlom 18. storočia či s tzv. *teatro verde* [„zeleným divadlom“]. Tam ide o element pôvodne renesančnej záhrady, ktorý sa rozšíril v 17. storočí a pestovali ho mierne pozmenený aj v 18. storočí, v zmysle záhradnej architektonickej kompozície: ako scénu pod šírým nebom, ktorú uzatvárali prírodné prvky, strihané stomy a živé ploty a zväčša formovali aj kamenné portály, stĺpy a rôzne dekoračné plastiky. Pálffyovci mali vyhranené predstavy o takomto type „divadla“ ako súčasť prepychovej záhrady patriacej k reprezentatívnej sídlu. Ako príklad môže slúžiť popis očitého svedka, ktorý navštívil dnes už neexistujúce pálfyovské sídlo v Kráľovej pri Senci v 80-tych rokoch 18. storočia a vylíčil jednotlivé budovy stojace v záhrade. Medzi nimi bol aj tento letný „šperk.“:

„Zo zámku vidieť dvojitú aleju dlhú 630 krokov, ktorá skýta nádherný pohľad. Záhradné divadlo zobia krásne sochy s hudobnými motívmi. Otvorená[!] záhradná sála[sic!] je architektonicky obklopená 30 portálmi, na ktorých stoja vázy s kvetmi [t.j. kamenné plastiky], uprostred prízemného radu váz je trojitá striekajúca fontána; za jednotlivými portálmi sú výklenky určené na odpočinok.“²⁹⁶

Vychádzajme zo skutočnosti, že divadlo ako priestorová štruktúra bolo vždy závislé od sociálneho poľa. V Anglicku boli predstavenia už v alžbetínskom období určené pre početné a rôzne skupiny obecnstva, divadlá boli kryté a mali kruhovitú formu amfiteátra. V Paríži, ako dôsledok toho, že divadlá často vznikali adaptáciou z predtým obľúbených *jeu de paume*, mali pravouhlý pôdorys so scénou (širokou 11 – 12 metrov), s priestormi za scénou, s hľadiskom a jedným až tromi radmi „lôží“. V Prešporku však pravdepodobne nešlo o verejnú sálu – prinajmenšom nie, ak vznikla v 17. alebo hneď na začiatku 18. storočia. Vtedy to mohol byť priestor pre vznešených a vplyvných aristokratov, a teda nie *verejný* priestor, ktorý by si vyžadoval väčšiu kubatúru. A tu si musíme priznať, že pre nedostatok akéhokoľvek zásadného materiálu ku vzniku *záhradnej sály* sa budeme musieť uspokojiť s hypotézami – pravda, ak nepomôže nejaký neočakávaný šťastný archívny nález.

²⁹⁵ Ema POSPÍŠILOVÁ TEKELYOVÁ: *Barocke Gärten in Bratislava* (dipl. práca, Institut der Kunstgeschichte), Wien : UNI Wien, 2008, s. 13, pozn. 34. Online: http://othes.univie.ac.at/1352/1/2008-09-29_9703745.pdf

Pokračovanie textu: „In der Barockzeit blieben im Garten die Renaissanceelemente erhalten. Es kam hinzu ein Gartenpavillon, der als Konzertsaal diente, wo Mozart und Beethoven auftrat.“

N. B.: Mozartova prítomnosť v Prešporku bola od počiatku fantáziou jedného muzikológa v minulom režime. A Beethoven hral v novembri 1796 s veľkou pravdepodobnosťou v *Pálffyho záhradnej sále* a teda v krytej budove, a s istotou nie v novembri v záhradnom pavilóne.

²⁹⁶ „Vom Schlosse aus erblickt man eine gedoppelte 630 Schritt lange Allee, welche einen herrlichen Anblick verursacht. Das Gartentheater ist sehr schön mit musikalischen Statuen besetzt. Der offene Gartensaal ist architekturmäßig mit 30 Portalen umgeben, an welchen Blumenvasen stehen, das Vasenparterre hat in der Mitte eine dreifache springende Fontaine; hinter den Portalen sind Nischen zum Ausruhen.“ ROTENSTEIN, Lustreisen (c. d. pozn. 15), 102.

V podstate možno vytipovať niekoľko skupín hypotéz:

- sálu postavili v 17. storočí – či už súčasne s realizáciou rezidencie alebo iba o dve, tri desaťročia neskôr.
- sála vznikla prestavbou staršej budovy v 18. storočí: krytej jazdiarne alebo vzhľadom na maniéristicko-ranobarokovú koncepciu záhrady inej záhradnej budovy, napríklad loptovne (*jeu de paume*).
- postavili ju v 18. storočí, konkrétne pre účely divadla alebo ako tanečnú sálu alebo ako voľne stojacu halu určenú na slávnosti (*Festsaal*) alebo dokonca od počiatku ako „multifunkčnú“ sálu, ktorá postupom času prechádzala úpravami.

Solitérna divadelná sála zo 17. storočia? Táto hypotéza je málo pravdepodobná. Divadlo palladiánskeho typu, čiže krytú budovu (viď *Teatro olimpico* vo Vicenze ako aj v Sabbionette), môžeme ako vzor takmer vylúčiť. Dôvody: po takejto nákladnej stavbe by sa nevyhnutne museli objaviť konkrétne stopy v účtoch a tiež žiadne zo svedectiev nespomína takýto architektonický „poklad“, ktorý by bol musel zanechať hlboký dojem u každého návštevníka. Stopy jeho existencie by sa boli museli objaviť aj v priebehu ďalších desaťročí. Naproti tomu fakt je, že objekt, ktorý je v dobových účtovných dokladoch označený ako *amfiteatro*, bol celkom iným typom stavby (pozri s. 48), pričom sa tiež mohol nachádzať na rôznych miestach záhrady.

Prestavba? Pozrime sa ešte raz na Korabinského výrok z roku 1786 (pozri pozn. 8): „Záhrada má aj divadelnú budovu, ktorá v minulosti slúžila na rôzne druhy zábavy.“ V podstate tu autor vety naznačil zmenu účelu stavby, s ktorou mohla byť spojená aj určitá „adaptácia“, prestavba budovy, neudal však, v ktorom období ku zmene došlo. Nemecký výraz, ktorý pritom použil – „Unterhaltung“, čiže zábava, rozptýlenie – môže samozrejme zahŕňať tak pestovanie exotických rastlín ako aj populárne hry s loptou alebo rajtovanie. Takisto sa nedá povedať, čo sa skýva pod jeho výrazom „divadelná budova“. Znamená to, že do existujúcej stavby bol zabudovaný oblúk proscénia a priestor tým rozdelili na javisko a hľadisko? Že vybudovali šatne pre hercov? Nové vchody? Pódium? Foyer?

Pôvodná zimná jazdiareň? Túto možnosť zastáva Štefan Holčík.²⁹⁷ Fidler udáva pri rekonštrukcii areálu, že v hospodárskom trakte v juhozápadnej časti priliehajúcej k múru od Palisád boli umiestnené rôzne budovy: stajne, vozovňa (remíza pre vozy), byty štolbov, jazdiareň atď.²⁹⁸ A ďalej, že v severnom krídle paláca bolo trojramenné schodisko, ktoré viedlo k „jazdiarni v záhrade“.²⁹⁹ Na jedinom podrobnom pláne celého areálu, hoci pochádzajúcom až z roku 1852 (pozri vyššie), plocha s označením *Reitschule*, ktorá na západnej strane bezprostredne susedí s palácom a prilahlým hospodárskym traktom, je znázornená zelenou farbou, čo automaticky

²⁹⁷ HOLČÍK, Z Pálffyho záhrady (c. d. pozn. 157) ako aj ústne neskoršie potvrdenie.

²⁹⁸ Pozri FIDLER, *Architektúra seicenta* (c. d. pozn. 5), s. 101; Petr FIDLER: *Die Bautätigkeit der Familie Pálffy im 17. Jahrhundert und der Umbau des Schlosses Bibersburg – Červený Kameň*, in: *ARS*, 25 (1994)/3, s. 213-233, tu 220.

²⁹⁹ FIDLER, *Architektúra seicenta* (c. d. pozn. 5), s. 103.

vylučuje akúkoľvek stavbu, murovanú či drevenú. Ak teda budova *záhradnej sály* na severovýchode bola naozaj pôvodne zimnou jazdiarňou, znamená to, že máme do činenia s dvomi jazdiarňami na dvoch miestach: s letnou na severozápade a s krytou na severovýchode areálu. Bola naozaj kedysi zimná jazdiareň vzdialená od letnej?

Ano, túto zimnú jazdiareň mohli postaviť napríklad ešte v 17. storočí a pri stavebných úpravách rezidencie na začiatku 18. storočia ju pomerne ľahko adaptovať na iný účel. Kryté, zimné jazdiarne mali priepustnú, pieskovú podlahu a kvôli dostatku prírodného svetla viac okien. Podľa zaužívaného „vzoru“ by bola takáto jazdiareň dimenzovaná približne v pomere 1 : 3, v Pálffyovskom prípade by bola dlhšia os západovýchodná. V neprospech tejto hypotézy hovorí, že letná jazdiareň naväzujúca na palác – na plánoch označená ako *Reitschule* a aj v účtoch takto menovaná (Fidler) – by tým bola neprakticky vzdialená od zimnej. Tu chcem upozorniť na malý detail: budova takejto zimnej jazdiarne mohla byť skutočne preferovaná. Stavebník gróf Pavol Pálffy mal mimoriadne rád kone, čo dokladá nielen zastúpenie obrazov konkrétnych koní v jeho veľkej zbierke obrazov, ale aj ustanovenie v testamente, v ktorom zdôraznil, aby po jeho smrti „väčšinu jeho ušľachtilých koní z marcheggského chovu rozдали urodzeným priateľom“.³⁰⁰

Nezanedbateľnou otázkou je, ktorí Pálffyovci po ňom obývali záhradnú rezidenciu s palácom a aké záujmy mali – potrebovali ešte krytú jazdiareň alebo im stačil iba komplex s koniarňou, kočiarňou a nekrytou jazdnou plochou?

Bývalá loptovňa? Ako východzí objekt pri prestavbe mohla byť aj pôvodná loptovňa v rámci celkového manieristického konceptu z polovice 17. storočia (čes. *míčovna* / nem. *Ballhaus*³⁰¹ / franc. *jeu-de-paume* / tal. *sala della balla*). Takéto „športové haly“ v časoch renesancie a maniérizmu patrili k vybaveniu honosných aristokratických či vladárskych sídel (okrem Talianska, Francúzska a Anglicka napr. aj v cisárskych rezidenciách *Neugebäude* a *Hofburg* vo Viedni). Slúžili vtedy na mimoriadne obľúbenú loptovú hru, ktorá bola predchodcom tenisu. Keď táto móda pominula, boli aj budovy často adaptované na iný účel, ktorý sa stal rovnako módnym trendom – na divadlá. Zo stavebného hľadiska sa dali takéto zásahy pomerne ľahko uskutočniť: haly mali jednoduchý obdĺžnikový pôdorys, boli pomerne úzke zato však dlhé (pomer strán hracej plochy bol ca. 34 : 12 m, čiže približne 3 : 1).³⁰² Mali zväčša výšku dvoj- až trojpodlažného domu, strmú valbovú strechu, pod ktorou bol rad menších okien, zakrytých iba látkou, minimálne z dvoch strán prebiehala galéria, z ktorej diváci mohli sledovať hru, podlahu tvorili

³⁰⁰ Marta MELNÍKOVÁ: *Prví Pálffyovci na Bojnickom panstve*. In: Pálffyovský rod (zborník zo sympózia, Bojnice), Bojnice : Múzeum SNM, 2000, s. 18-19 – tu citované podľa ŠTIBRANÁ, Rodová (c. d. pozn. 4), s. 76. [Rakúsky Marchegg na rieke Morave bol jedným z dôležitých pálfyovských panstiev.] Štibraná uvádza, že v testamente sa nachádza aj ďalšie ustanovenie: „odkázanie sotva dostavaného bratislavského Záhradného paláca Uhorskému snemu“. Tamže. (Vdova, ktorá žila v Bojniciach, zomrela 1672, synovia Ján Anton a Ján Karol v roku 1694 a Karolov syn Mikuláš začiatkom 18. storočia, čím táto vetva vymrela.) Pozri aj *Odbočenie genealogické*, s. 8.

³⁰¹ Označenie *Ballhaus* je tu použité v pôvodnom význame „loptovňa“. Až v 19. storočí sa začalo používať toto slovo na označenie tanečnej sály, reduty, sály, v ktorej sa konajú bály.

³⁰² https://de.wikipedia.org/wiki/Jeu_de_Paume (1.3.2021.)

kvadratické kamenné platne. Z takýchto hál vznikali v období baroka nielen divadlá, ale aj tanečné sály či sály, v ktorých sa usporadúvali slávnosti.³⁰³

Oba druhy stavieb, jazdiarne aj loptovne, boli pretiahnuté do dĺžky a nemali stĺpy. Dôvod je jednoduchý, plocha, či už hracia alebo jazdná, nemohla mať prekážky (stĺpy boli zato zvyčajne v stajniach).

Teoreticky – oranžéria? Spomeňme aj túto možnosť prestavby – z elementu záhradnej architektúry, ktorý sa ujal v druhej polovici 17. storočia a ďaleko prekračoval funkciu zahradnícku. Pestovali a prezimovávali v nej exotické rastliny, pomarančovníky, citrónovníky a iné citrusové rastliny, vavrín, granátové jablone, figovníky, kávovníky atď. Popritom mali oranžérie často aj reprezentačnú funkciu a slúžili ako miesto exkluzívneho rozptýlenia, na bankety, oslavy, hostiny, výstavy obrazov a často boli vykurované (príkladom môže byť oranžéria vo viedenskom Schönbrunne, hoci z neskoršieho obdobia). Typickým znakom boli veľké okná siahajúce až po zem. Oranžérie sa zvykli stavať v blízkosti majera. Ak plnili čisto reprezentačnú funkciu, charakterizovala ich architektúra prospektu a na zdôraznenie moci mohol byť v ňom zabudovaný triumfálny oblúk.³⁰⁴ Koncom 18. storočia oranžérie viac menej vyšli z módy.

Na podrobnom pláne Pálffyovskej záhrady z roku 1852 vidíme dve murované budovy veľa seba: budovu *záhradnej sály* a stavbu označenú ako *bývalý skleník* („*Glashaus*“). Kedy postavili skleník, nevieme, ale skutočné skleníky výlučne so záhradníckou funkciou sa zaužívali až neskôr.

Stavba zo začiatku 18. storočia? Zo zachovanej dokumentácie je známe, že pri neskorších stavebných zásahoch bolo v objekte záhradnej rezidencie činných niekoľko remeselníkov,³⁰⁵ nie je však zaznamenané, na akých konkrétnych stavbách pracovali. Iba pri jednom mene je spomenutá „*nová sála v záhradnom paláci*“ v roku 1698,³⁰⁶ a teda veľká sála v severnom krídle paláca. Fidler hovorí na základe zamerania zo začiatku 18. storočia o ďalších „stavbách“ – napr. o hospodárskom dvore v juhozápadnom cípe parcely, ktorých vznik však nemožno bližšie určiť. Postavili ich ešte „koncom 17. storočí alebo patria až do etapy okolo r. 1710“.³⁰⁷ A tak sa vynára otázka, či súčasne s týmito budovami vznikla aj „naša“ *záhradná sála* na najnižšej terase? O stavebných zásahoch v rámci celého areálu však možno uvažovať aj v čase okolo roku 1732.

³⁰³ Bettina VANPEL: *Vorteil: Herzog! Die vergessene Geschichte der Ballhäuser*, In: Monumente. Magazin für Denkmalkultur in Deutschland, April 2014 [Die vergessene Geschichte der Ballhäuser | Monumente Online \(monumente-online.de\)](http://www.monumente-online.de) (28.2.2021.)

³⁰⁴ Kristóf FATSAR: *Hungarian Orangeries until the Turn of the 19th Century*. In: Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien (Orangeriekultur), Bd. 10. Gotha : Lukas Verlag, s. 60- 81; Simone BALSAM (ed.): *Orangerien in Europa. Von fürstlichem Vermögen und gärtnerischer Kunst*. München : Lipp, 2007.

³⁰⁵ Sú to napr. Josef Edter, tesár (v rokoch 1725-26), Paul Edter (1731), Wolf Egger (1708) a Peter Handlmayr, Maurermeister (už v roku 1694). Petr FIDLER: *Beiträge zu einem Künstler- und Kunsthandwerkerlexikon des Donaugebietes (Österreich, Slowakei und Ungarn)*, Teil 1, Teil 2. In: ARS 26 (1995)/1, s. 82-93 ako aj ARS, 26 (1995)/2-3, s. 204-218.

³⁰⁶ Vyúčtovanie prezradza, že jeden z nich Wolf Egger dostal plácu o. i. aj za prácu v novej sále v záhradnom paláci („*Neuer Saal im Gartenpalais*“). Tamže – Teil 1, s. 92.

³⁰⁷ FIDLER, *Architektúra seicenta* (c. d. pozn. 5), s. 101.

Tzv. „Gartensaal“? Ak vychádzame čisto iba z historickej terminológie, pomenovanie *záhradná sála* („*Gartensaal*“) označovalo jednopodlažnú sálu slúžiacu na rôzne slávnostné príležitosti, ktorá bola tradične vyzdobená nástennými maľbami, eventuálne s prírodnými motívmi v náväznosti na motívy záhrady, v ktorej sa nachádzala. *Pálffyho záhradná sála* bola síce 1823 popísaná ako sála s galériou, a teda nie prízemná, ale aj toto poňatie sa mohlo časom zmeniť.³⁰⁸

Pomôžu historické správy o podujatiach?

Na tomto mieste uvádzam stručne tie najhlavnejšie dobové správy či svedectvá:

- Pramenná zmienka o predstavení, ktoré sa uskutočnilo v Pálffyovskej rezidencii v roku 1687 v čase zasadania uhorského snemu v Prešporke (26. októbra 1687 – 25. januára 1688), by mohla byť najstaršou zmienkou o existencii tejto budovy. No informácia, že to bolo v Pálffyho paláci v Prešporke 19. novembra 1687 o 9. hodine večer,³⁰⁹ je pre našu tému nepostačujúca, nie je jasné, v ktorej budove Pálffyho rezidencie sa predstavenie odohralo. Informácia sa nachádza v denníku, ktorého pôvodcom bol György Ottlyk (Juraj Otlík), jeden z vedúcich účastníkov protihabsburského Tökölyho povstania (istý čas bol aj na strane cisára, napokon sa zúčastnil aj Rákoczyho povstania).³¹⁰ Hudobné súvislosti prezentovali Herbert Seifert,³¹¹ po ňom Alfred Noe.³¹² Konkrétne išlo o predvedenie *La Fama addormentata, e risvegliata. Introduzione per il Balletto* počas pobytu cisára Leopolda I., veľkého milovníka hudby a divadla, a jeho dvora v uhorskej metropole. Okrem snemových zasadnutí, politických jednaní a korunovácie Jozefa I. za uhorského kráľa (9. decembra) vyplňali tento čas bankety a ceremoniálne návštevy. A predstavenia, ako napríklad vyššie spomenutého hudobno-dramatického diela, ktoré vytvorili dvorskí umelci: básnik a libretist Nicolò Minato, skladatelia Antonio Draghi a Andreas Anton Schmelzer (baletné čísla). V tomto prvom dokumentovanom predvedení účinkovali nielen profesionálni dvorskí hudobníci ale ako tanečnice aj arcivojvodkyňa Mária, dvorskí šľachtici a dvorské dámy.

³⁰⁸ von BALLUS, *Presburg (c. d. pozn. 17)*, s. 232.

³⁰⁹ V Ottlykovom denníku to údajne znie takto: 19. novembra [1687] o 9 hodine večer sa konalo v dome pána Jána Pálffyho divadlo [...] „19. Novembris 9 órakor étszaka Pálffi János uram házánál tartatott udvari comédia...“] Veta je citovaná z publikácie: Thaly KÁLMÁN: *Történelmi Naplók. 1663-1719*. (Monumenta Hungariae historica, 27. zv.). Budapest 1875, s. 73. Je táto maďarská formulácia originálnou formuláciou alebo je Ottlykov manuskript písaný v latinčine a kvôli editovaniu bol preložený do maďarčiny, prípadne nechtiac s miernym významovým posunom?

³¹⁰ K Ottlykovi pozri podrobnejšie Peter KONYA: *Za Boha, vlast a slobodu*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2009.

³¹¹ Herbert SEIFERT: *Die Oper am Wiener Kaiserhof im 17. Jahrhundert* (Wiener Veröffentlichungen zur Musikwissenschaft 25). Tutzing : Schneider 1985, s. 301-302; Herbert SEIFERT (Matthias J. Pernerstorfer (ed.): *Texte zur Musikdramatik im 17. und 18. Jahrhundert. Aufsätze und Vorträge*. Wien : Hollitzer Wissenschaftsverlag 2014, (kap. *Ergänzungen und Korrekturen des Autors zum Spielplan 1622-170*), s. 268.

³¹² Alfred NOE: *Geschichte der italienischen Literatur in Österreich*, Teil 1: Von den Anfängen bis 1797. Wien – Köln – Weimar : Böhlau 2011, s. 301-302.

- Iba o pár týždňov neskôr sa konalo pri príležitosti narodenín cisárovnej ďalšie predstavenie v prešporskej Pálffyovskej rezidencii: *Il marito ama più*, 19. januára 1688, od tých istých autorov, pričom jednu časť skomponoval aj Leopold I.³¹³ Ako tanečník vystúpil aj 9-ročný cisárov syn Jozef, práve vtedy korunovaný za uhorského kráľa.³¹⁴

Pre obe správy platí: Nikde nie je zmienka o tom, v akých priestoroch sa tieto dve predstavenia uskutočnili. Bolo to v osobitnej, na podobné účely postavenej menšej budove v záhrade, o existencii ktorej nie sú relevantné indície, alebo v niekoľkých za sebou idúcich reprezentačných palácových miestnostiach, ako sa to často praktizovalo aj na viedenskom dvore? Alebo v slávnostnej *veľkej* sále v samotnom paláci? (Jej polohu a veľkosť možno vidieť na tzv. Portenhauserovom zameraní, spomenutom na s. 58.) Dovolím si tvrdiť, že podujatia sa odohrávali v paláci. Osobitné divadelné budovy sa nestavali bez toho, aby si stavebník nevydržoval vlastný ansámbľ. Lenže ako vyplýva z literatúry, aj tu citovanej, účinkujúci boli v oboch prípadoch z cisárskeho dvora – o Pálffyovských nie je žiadna zmienka. Boli to produkcie cisárskeho dvora, aj včítane libretistu, skladateľa a scénografa (Lodovico Ottavio Burnacini). O mieste konania sa Susanne Rode-Breymanová vyjadrila stručne: „V Prešporku použili v roku 1688 sálu v paláci grófa Pálffyho na aktuálnu scénickú architektúru“, tak ako to bývalo zvykom.³¹⁵ Navyše protokol prísne vymedzoval prítomnosť divákov, a to sa týkalo oboch spomínaných predstavení.³¹⁶

Informácie sa teda sotva môžu vzťahovať na *záhradnú sálu*; tiež nie je celkom jasné, o ktorom Jánovi Pálffymu sa zmienil Ottlyk. Bol to vtedy 45-ročný Ján Anton (1642-1694),³¹⁷ syn grófa Pavla, stavebníka záhradnej rezidencie, alebo to bol jeho bratranec, 24-ročný Ján (1663-1751)?³¹⁸ (Pozri aj *Odbočenie genealogické*, s. 8.)

- V období 1732-1736 bol uhorským miestodržiteľom so sídlom v Prešporku František Štefan Lotrinský. Budúci rímsky cisár nemeckého národa žil niekoľko mesiacov v Pálffyovskej rezidencii. Pozrime si Korabinského slová: „Kedysi slúžila budova [Korabinský mal na mysli palác, ako vyplýva z ďalšieho textu] jeho veličenstvu cisárovi Františkovi ako vtedajšiemu uhorskému miestodržiteľovi na bývanie, kde sa konávali aj zasadnutia

³¹³ SEIFERT, Oper (c. d. pozn. 311), s. 309; SEIFERT, Texte (c. d. pozn. 311), s. 269. Pozri aj Miroslav KINDL: „maškaráda a díl komedie...“ – Slavnosti, ceremonie a jejich obrazové a grafické dokumentace na habsburském dvoře ve střední Evropě v 17. století, (diz. práca). Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2018, s. 95.

³¹⁴ Deti cisárskeho páru mali dôkladnú baletnú prípravu. Susanne RODED-BREYMANOVÁ: *Räume der Herrschaftsrepräsentation in der Musiktheater-Kultur am Wiener Kaiserhof von Leopold I.* In: Margret SCHARRER – Heiko LAß – Matthias MÜLLER (ed.): *Musiktheater im höfischen Raum des frühneuzeitlichen Europa*, Heidelberg : University Publishing, 2020, s. 181.

³¹⁵ Tamže, s. 24, 141, 252.

³¹⁶ Tamže.

³¹⁷ Ján Anton, prešporský dedičný kapitán a župan. Jeho brat Ján Karol (1645-1694) sotva prichádza do úvahy, keďže jeho kariéra sa orientovala na talianske územie.

³¹⁸ Ján (Johann Bernhard Stephan) sa ako 24-ročný stal pobočníkom hlavného veliteľa cisárskeho vojska Karola Lotrinského, o dva roky neskôr, 1688, majiteľom a veliteľom 9. husárskeho pluku. Mal vojenské úspechy pri dobytí Budína, neskôr bol poľný maršál, chorvátsky bán, župan, uhorský palatín, nositeľ Rádu Zlatého rúna. Spomínaný Ottlyk sa pravdepodobne lepšie poznal práve s týmto Pálffym, keďže obaja boli pri dobývaní Budína.

miestodržiteľskej rady.“³¹⁹ Ani tu nemôžeme jednoznačne tvrdiť, že zasadnutia sa konali v *Pálffyho záhradnej sále*.

- Z druhej polovice 18. storočia sa cituje niekoľko zmienok o predstaveniach, na základe čoho sa usudzovalo, že v Pálffyovskej záhrade vtedy stála osobitná divadelná budova. Jednou z nich je päťriadková správa v *Pressburger Zeitung* z roku 1770 o návšteve vznešených hostí (júl 1770),³²⁰ cisára Františka a Márie Terézie, veľkvojvodu Leopolda s manželkou, princa Karola Lotrinského a arcivojvodov Ferdinanda a Maximiliána. Ich bohatý program³²¹ zahŕňal aj návštevu spojenú s bližšie nemenovaným operným predvedením v rezidencii grófa Mikuláša Pálffyho (1710 – 1773), ktorý ako najvyšší uhorský sudca zastával v zemi druhú najvyššiu funkciu po miestodržiteľovi. Konkrétne miesto, na ktorom operu uviedli, sa v novinách nespomína. Géza Staud považoval zmienku o opere za svedectvo existencie svojbytnej divadelnej budovy v Pálffyho rezidencii. Lenže odohralo sa to skutočne v budove „záhradnej sály“, ktorá, ako vieme, sa nachádzala na úpätí hradného kopca a ku ktorej by boli museli hostia najprv zísť z paláca otvorenými schodiskami a potom ešte prejsť časťou záhrady? Pravdepodobne sa aj toto predstavenie konalo v reprezentačnej veľkej sále paláca.
- Dve správy z Prešporoku z roku 1776: „22. [januára] uviedla vznešená spoločnosť dobrých priateľov v jednom súkromnom dome známou veselohru „Der Edelknabe“. Za tým účelom zriadili nové a tejto hre skvele primerané divadlo...“³²² Druhá správa hovorí, že o pár dní

³¹⁹ „Es diene das Gebäude vor Zeiten Sr. Majestät dem Kaiser Franz als damahligen ungarischen Stadthalter zu einer Wohnung, wo zugleich der Stadthaltereyrath zu den Sitzungen zusammen zu kommen pflegte.“ KORABINSKY, Lexikon (c. d. pozn. 7), s. 565.

³²⁰ „Donnerstag geruheten allerhöchste Herrschaften einer Opera bey Sr. Titl Hrn. Grafen Nicolaus Palffy Judei Curiae Excellenz, beyzuwohnen...“ *Pressburger Zeitung*, 28. júla 1770, sine num. Správu je citovaná v publikácii STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 60. Pre autora je faktom, že v Pálffyho rezidencii stálo v 18. storočí „divadlo“ (Géza STAUD: *Magyar kastélyszínházak (1770 – 1873)*. I.-III., Budapest : 1963-1964 /reedícia Akadémiai – Budapest, 1990, 1. diel, kap. 1/4, online: [Magyar színháztörténet I. 1790–1873 / 4. A NÉMET SZÍNÉSZET HAZÁNKBAN](http://magyar-szinhaztortenet.l.1790-1873/4.A.NEMET.SZINESZET.HAZANKBAN) (oszk.hu) (25.4.2021.). Rovnaký názor nachádzame aj v práci: Dávid LOSZMANN: *Magyarországi Barokk Kastélyszínházak*, online: http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/27/27loszman.html (15.2.2021.).

³²¹ Vznešení hostia zavítali v sobotu 21. júla 1770 do Prešporoku, v pondelok boli na bále u Mikuláša Pálffyho (*Pressburger Zeitung*, 25. júla 1779), v stredu 25. boli v Kittsee, vo štvrtok 26. júla nasledovala opera u Pálffyho, v piatok 27. bol odchod do Viedne.

³²² „Den 22ten [Januar] ... wurde in einem Privathause das bekandte Lustspiel: der Edelknabe von einer vornehmen Gesellschaft guter Freunde aufgeführt. Es war hiezu ein neues prächtig und dem Stücke angemessenes Theater errichtet. Der Charakter einer jeden Rolle stellte lauter Natur vor. Besonders spielte der Edelknabe (ein 9 jähriges Fräulein) so naiv, so rührend, daß er verschiedenen unter den Zuschauern, worunter hohe Herrschaften und Kenner waren, eine empfindsame freudige Thräne ablockten. Die Person des Fürsten und der Frau von Tetmund drückten die erhabenen Eigenschaften so ungezwungen aus, da (wie leicht, da man sie selbst besitzt), daß alle Anwesende den lautesten Beyfall mit gefühlvoller Entzückung zuriefen. Niemand verließ den Ort des Theaters ohne Verwunderung und innigster Freude, die nur immer eine so edle Art der Belustigung gewähren kann.“ *Pressburger Zeitung*, 24. januára 1776, sine num.

neskôr túto obľúbenú hru [jednoaktovku *pre deti* od nemeckého autora Johanna Jacoba [Engela] zopakovali v tom istom „panskom dome“.³²³

Géza Staud, ktorý cituje vo svojom diele druhú správu, očividne nepoznal prvú, v ktorej sa spomína prvé predstavenie tejto veselohry, a vychádzal iba zo správy druhej o repríze na tom istom mieste konania. Jeho hypotézu, že sa pritom môže jednať „iba o Pálffyovské divadlo, keďže vtedy v Prešporku nebolo v žiadnom inom panskom dome divadlo“,³²⁴ vyvracia fakt, že podľa tohto prvého novinového textu išlo o „divadlo“, ktoré zariadili, osobitne iba kvôli tomuto viacmenej rodinnému predstaveniu. Pravdepodobne sa teda hralo v kulisách postavených vo veľkom salóne niektorého zo šľachtických palácov, prípadne v provizórne prekrytom palácovom dvore na scéne z dreva.

- Veľkolepá slávnosť v čínskom štýle, ktorú v Pálffyovskej rezidencii v roku 1767 usporiadali pri príležitosti návštevy Márie Terézie, ktorá sem zavítala v sprievode syna a budúceho cisára Jozefa II. a dcéry, arcivojvodkyne Christíny s manželom Albertom Sasko-Tešínskym,³²⁵ sa v literatúre tiež zvykla interpretovať ako dôkaz existencie „divadelnej budovy“. Prípadne autori stotožňovali miesto predstavenia s „čínskym záhradným pavilónom“. Pozrime sa na dobový popis tohto záhradného stavebného elementu: „v inom rohu záhrady sa nachádza dva metre vysoký otvorený čínsky letohrádok, z ktorého je pekný prospekt do viníc.“³²⁶ Tento letohrádok v severozápadnom rohu nemohol byť dejiskom operného predvedenia a tiež ho nemožno stotožňovať s budovou *záhradnej sály*. Slávnosť sa podľa popisu toho istého pamätníka konala jednoznačne v priestoroch samotného paláca, v slávnostnej „veľkej sále“.³²⁷
- Podobne vágny, a teda viacmenej irelevantný je v tejto súvislosti aj údaj o zasadaní jozefínskej inštitúcie tzv. *Studienhofkommission*, v ktorej boli zastúpení aj predstavitelia všetkých štyroch náboženstiev. Známe je iba, že sa v roku 1781 konala v „Pálffyho dvore“, bez bližšej špecifikácie.³²⁸ Pod týmto menom sa vtedy rozumela Pálffyovská rezidencia.

Ako vyplýva z citovaných zmienok, k relevantným poznatkom o *Pálffyho záhradnej sále* touto cestou dospieť nemožno. Ich obsah nedokazuje presvedčivo existenciu sály v raných dobách. A

³²³ „Den 27ten Abends ist das vortreffliche Englische Drama [sic!] der Edelknabe in dem herrschaftlichen Hause so rührend vor einer sehr zahlreichen hohen Noblesse so rührend und mit solchem Beyfalle wiederholet worden, daß man zum Ruhme der Ausführung nicht mehr sagen kann, wohl aber, daß es Augenzeugen so wohl in Hinsicht auf die Spielenden, als des niedlichen Theaters allemal im angenehmsten Andenken bleiben wird.“ *Pressburger Zeitung*, 31. januára 1776, sine num.

³²⁴ STAUD, *Adelstheater* (c. d. pozn. 29), s. 184.

³²⁵ ROTENSTEIN, (c. d. pozn. 15), s. 51-52.

³²⁶ „In einer andern Ecke des Gartens befinden sich ein 2 Stock hohes offenes chinesisches Lusthaus, von welchem ein angenehmer Prospekt in das Weingebürge ist.“ Tamže, s. 53.

³²⁷ Doslovný citát: „Es wurde ein chinesischer Einzug vorgestellt, welcher ... durch die Zimmer in den großen Saal gieng...“ Tamže, s. 51. O tejto veľkej sále v paláci hovorí aj Šulcová, na základe účtovnej stavebnej knihy v 17. storočí. Šulcová, *Stavba* (c. d. pozn. 2), s. 141.

³²⁸ von BALLUS, *Presburg* (c. d. pozn. 17), s. 287.

pri ich výklade dokonca došlo aj k zámene budovy *záhradnej sály* s reprezentačnou *veľkou sálou*, ktorá sa nachádzala v severnom krídle paláca.

Čo sa dá zistiť zo zachovaných plánov a vedút?

Ako referenčný plán pri tomto kartografickom porovnaní slúži *situačný plán z roku 1852*,³²⁹ na ktorý sa v tejto štúdií viackrát odvolávam. (Pozn.: v nasledujúcom krátkom prehľade písmeno „V“ označuje vedutu, „P“ znamená plán.)

- **V** – Pohľady na mesto zo západnej strany od Lucasa Schnitzera (podľa kresby z roku 1641). Zachytený je na nich aj Pálffyovský areál, ktorý vtedy ešte nemal neskôr známu podobu.³³⁰ Znázornenie je schematické a dimenzie nezodpovedajú reálnej topografiii. V areále vidieť okrem paláca a záhrady aj niekoľko drobných stavieb pozdĺž severného záhradného múru. Sú ale skutočne identické s tými, ktoré sa približne na tomto mieste nachádzajú na neskorších plánoch?
- **P** – Stavebné zameranie paláca v komplexe Pálffyovskej rezidencie z r. 1732 od prešporského staviteľa (*Baumeister*) Franza Portenhausera, s týmto plánom pracoval Petr Fidler pri svojej analýze renesančnej architektúry 17. storočia v habsburskej monarchii.³³¹ (Pozri aj súvislosť s nižšie uvedenou vedutou vydavateľa J. P. Wolffa, GMB C 7897.)
- **V** – Veduta od Abrahama Kaltschmidta, rytca pôsobiaceho v Prešporke, podľa kresby Samuela Mikovínyho z roku 1734 (SNG G 5751) ako ilustračná súčasť diela Mateja Bela vydaného v roku 1735 (pozri čiastkovú reprodukciu na strane 61).³³² V dolnej časti Pálffyovského areálu sa vyskytujú menšie stavby, medzi ktorými na ľavej strane stojí aj budova orientovaná východozápadným smerom – s veľkou pravdepodobnosťou ju možno považovať za budovu *záhradnej sály*, resp. za jej predchodkyňu.³³³

³²⁹ Reprodukcia plánu sa nachádza na s. 4 (celok) a 30 (výrez).

³³⁰ Zdá sa, že podľa jednej kresby GMB C 7623 (dat. 1665) boli vytvorené aj ďalšie rytiny signované „SL fecit“: C 7638 (okolo 1654); C 7633 (dat. 1663) a C 7189 (posunutý uhol pohľadu, okolo 1660) ako aj C 7193 (dat. 1660-1671). Pri posledne menovanej rytine vlastník udáva ako spoluautora Giuseppeho/ Josepha Priamiho. A to by mohlo znamenať, že Priami – taliansky architekt opevnení činný na cisárskom dvore, ktorý dokazateľne navštívil aj Prešporok, je autorom základnej kresebnej predlohy, ktorá bola potom variovaná pri rytinách.
<https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.C.7189> (22.5.2021.)

³³¹ Pozri FIDLER, *Architektúra Seicenta* (c. d. pozn. 5), s. 102, pozn. 194 (text) a s. 469, obr. 30 (reprodukcia zamerania).

³³² Medirytina od Abrahama Kaltschmidta (1707-1760) podľa kresby kartografa Samuela Mikovínyho ako ilustrácia in: Matthias BEL: *Notitia Hungariae novae historico Geographica...* Viennae : Impensis Paulli Straubii, Typis Johannis Petri van Ghelen, 1735. Online: [Abraham Kaltschmidt, Samuel Mikovíny – Dvoj pohľad na Bratislavu | Web umenia](#) (22.5.2021.). Rok vzniku veduty ako aj názov veľkého knižného diela od Mateja Bela sú na tejto webovej stránke chybné uvedené. Kaltschmidt vytvoril viacero bratislavských vedút.

³³³ Pozri aj s. 61.

- **V** – Pohľad na mesto zo severu (GMB C 24),³³⁴ v súčasnosti označovaný ako *Pohľad na Bratislavu od severu* od Friedricha Bernharda Wenera a Martina Engelbrechta, s figurálnou štafážou a dvojjazyčnou legendou. Mylne je datovaný 1740 – 1750 (vysvetlenie pozri pri GMB C 7897). Sliezsky kresliar Werner poznal objekty *in natura*. Veľa cestoval a zhotovil tisíce kresieb s pohľadmi na mestá a architektúru³³⁵ – napriek tomu tu proporcie nie vždy súhlasia. Aj návštevu Prešporoku zúročil vo viacerých vedutách. Či sa v zhľuku drobných budov na severnej strane páľffyovskej záhrady skutočne nachádza aj *záhradná sála*, je ťažko určiť.

[Pozn.: podobne podrobná je aj veduta mesta zo severu GMB C 7201 (s veľkou lipou v Páľffyho záhrade) od tých istých autorov – Wenera a Engelbrechta –, tentokrát ale bez kartuše.³³⁶ Datovaná je okolo 1835 a v súčasnosti označená ako *Bratislavský hrad zo severu a záhrada s kúriou grófa Pavla Páľffyho*. V podstate je to výrez z predchádzajúcej kresby, s mierne posunutým uhlom pohľadu, čím východná časť záhrady, kde by mala byť zaznačená budova *Páľffyho záhradnej sály*, už nie je zobrazená.]

- **V** – Vydavateľom je Johann Peter Wolff (GMB C 7897). Rytina viacmenej kopíruje Wernerovu kresbu zo spomínanej rytiny Engelbrechta GMB C 24, ale s celkom inou, „rozsmarňujúcou“ figurálnou štafážou.

N. B. Na stránke https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.C_7897 (1.6.2021.) je táto veduta datovaná okolo roku 1750, no legenda obsahuje dva zaujímavé detaily, ktoré tento údaj vyvracajú. A) Páľffyovská rezidencia je v legende označená ako „*Das gräfliche Palfische Haus Jetzo Lothring. Residenz*“ (= Grófsky Páľffyovský dom, teraz Lotrinská rezidencia), podobne ako tomu je aj na vyššie spomenutej rytine GMB C 24; B) Kompletne označenie vydavateľa znie: „*Joh: Pet: Wolff seel: erb: Nürnberg excudit*“ (= Vydavateľstvo dedičov zomrelého Johanna Petra Wolffa v Norimberku). Na základe oboch informácií treba datovanie predsunúť: rytina musela vzniknúť najneskôr v roku 1736. Dôvody: po Wolffovej smrti prevzali vydavateľstvo v 1711 jeho synovia a v tomto zmysle pozmenili názov firmy;³³⁷ budúci cisár František Štefan I. mal titul *lotrinský vojvoda* len od 1729 do 1736, od februára 1737 bol už *veľkovojvoda toskánsky*. Keďže v roku 1732 ho cisár ustanovil uhorským miestodržiteľom, jeho rezidenciou sa stal Prešporok. Ako oficiálne bydlisko mu od toho momentu slúžil páľffyovský palác, v roku 1737 odišiel s manželkou Máriou Teréziou do Toskánska (svadba bola vo Viedni v januári 1736).

³³⁴ https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.C_24 (23.5.2021.)

³³⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Bernhard_Werner (23.5.2021.)

³³⁶ https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.C_7201 (25.6.2021.). Mesto nakreslil Friedrich Bernhard Werner, ornamentálne elementy kreslil Thomas Scheffer, vyryl Johann Georg Pinz a vydal Martin Engelsbrecht. Martin Engelbrecht bol vlastníkom vydavateľstva od 1735 (vtedy prevzal dedičstvo po bratovi) do 1756 (rok úmrtia). Manfred H. GRIEB (edit.): *Nürnberger Künstlerlexikon...*, Bd. 1. München : K. G. Saur, 2007, s. 348.

³³⁷ Tamže. Bd. 3, s. 1700 – 1701.

- **P** – V roku 1753 vyhotovil prešporský úradný mestský geometer Andreas Erich Fritsch plán mesta, kde sú zaznačené aj pálfyovské majetky.³³⁸ Pochádza od neho zameranie pálfyovského areálu pod hradom na pláne časti mesta medzi Kozou bránou a vonkajšou hradnou bránou.
- **P** – Z roku 1765 pochádza „Pôdorys Kráľovského slobodného mesta Bratislavy s pripojenými názvami...“ („*Grund-Ris der Königl. Freyen Stadt Presburg...*“) od Michaela Marquarta.³³⁹ Je to prvý výstižný plán mesta so spoľahlivou lokalizáciou objektov. V pôdoryse je zobrazená aj budova *záhradnej sály*.
- **P** – Plán mesta od Johana Leopolda Neydera z roku 1820.³⁴⁰ *Záhradná sála* je zakreslená v pôdoryse, aj s konkrétnym označením *Pálffy-Saal*. Na rozdiel od predchádzajúcich plánov má budova sály už svoju charakteristickú formu, ktorú si podržala až do konca existencie, ako vidieť na ďalších plánoch z druhej polovice 19. storočia – aj na tých, ktoré v tomto prehľade nie sú zastúpené. Cenné je Neyderove znázornenie úpravy záhrady.
- **V** – mesto zo severu na kolorovanej litografii s figurálnou štafážou zo 40-tych rokov 19. storočia od Franza Josefa Sandmanna: „Pressburg. Ungarn. Hongrie“.³⁴¹
- **V** – podobne komponovaný pohľad na mesto od Franza Wolfa, tiež zo 40-tych rokov.³⁴² Kolorovaná rytina. Podobne ako u Sandmanna je dobre viditeľná jednoposchodová budova *záhradnej sály* zo severozápadnej strany.
- **P** – Situačný plán z roku 1852, ktorý obsahuje najviac informácií o kompletnej rezidencii (v tejto práci sa o ňom hovorí na viacerých miestach).
- **P** – Sendleinov plán mesta z roku 1882 („*Sz. oK. Pozsony Város Térképe. 1882. Situationsplan der königlichen Freistadt Pressburg, herausgegeben [...] von Anton Sendlein 1882*“).³⁴³ Budova *záhradnej sály* tu figuruje ako Turner-gasse/Torna utca 3. Oproti starším plánom zostal pôdorys budovy nezmenený.

³³⁸ *Specialis mappa geographica territorii Poseniensis*, AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1019. Kvôli zameraniu pálfyovského areálu pozri odkaz in: FIDLER, Beiträge (c. d. pozn. 305), 1995/2-3, s. 208; AMB – Zbierka máp a plánov, č. 1018, 1019, 1329, 1330; KRB, 409/1785.

³³⁹ *Bratislava, mapa z roku 1765* (text Hedviga Hudáková). Bratislava : Slovenská Kartografia, Bratislava, 1989². (Originál mapy: AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1021)

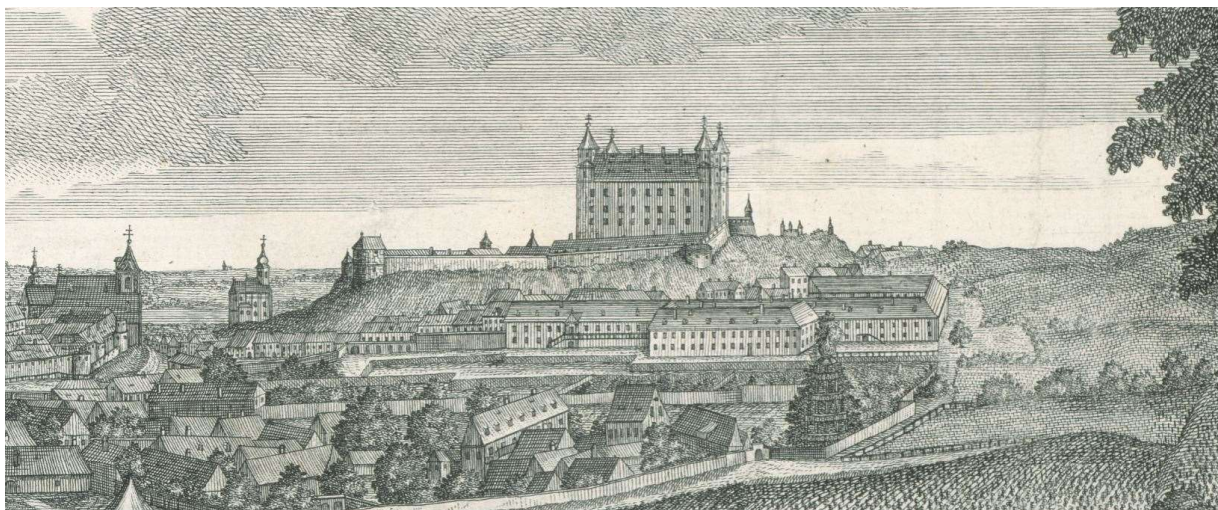
³⁴⁰ *Bratislava, mapa z roku 1820. Neyderov Plán Bratislavy z Roku 1820 / Neyders Plan von Bratislava aus dem Jahre 1820* (text Hedviga Hudáková). Bratislava : Slovenská kartografia, 1989². (Originál mapy: AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1027/900).

³⁴¹ Franz (Xaver) Josef Sandmann (1805-1856). Kolorovaná litografia zo série: *Ansichten der Oesterreichischen Monarchie, von den besten Meistern nach der Natur aufgenommen und gestochen*. Pozri online https://onb.digital/result/BAG_12349215

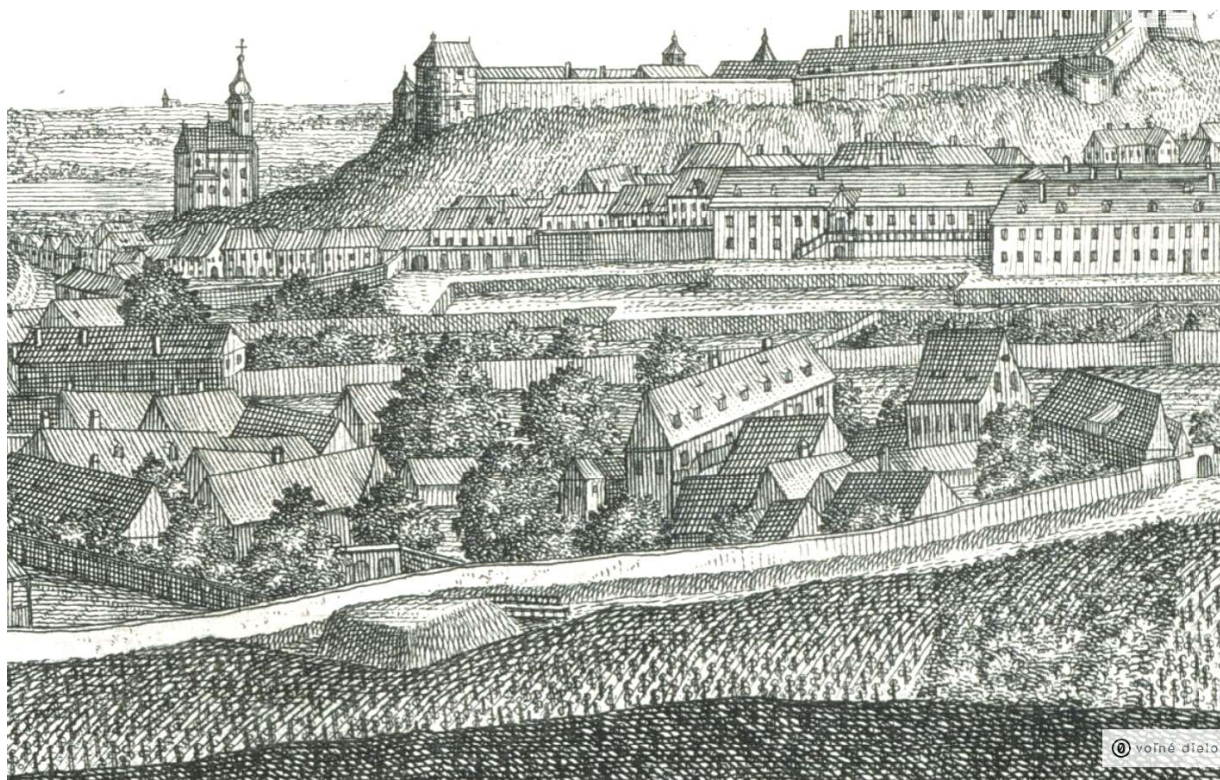
³⁴² Franz Wolf (1795-1859), viedenský litograf. Reprodukciu pozri https://onb.digital/result/BAG_13790144

³⁴³ Pozri napr. na webovej stránke https://www.europeana.eu/en/item/9200517/ark_12148_btv1b53021166q

- P – plány adaptácie *Pálffyho záhradnej sály* (1884) v AMB, ktoré majú v tejto štúdií nezastupiteľné miesto.

Pálffyovská rezidencia ako dominanta pod Hradom na medirytine od Abrahama Kaltschmidta a Samuela Mikovínyho z 30-tych rokov 18. storočia (výrez). Online https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.G_5751 (k datovaniu pozri pozn. 332)

Pálffyho záhradná sála – vodorovne prebiehajúca budova na ľavom okraji obrázku (výrez z tej istej veduty).

Pri porovnávaní vedút s referenčným plánom badať zmeny postupom času nielen v štruktúre záhrady, ale na severnom a severovýchodnom okraji areálu sa objavujú aj ďalšie drobné stavby. Nazdávam sa, že *záhradná sála* vznikla až pri úprave rezidencie v roku 1709 a/alebo 1732. Indíciu nájdeme napríklad na vedute z roku 1735 od Abrahama Kaltschmidta podľa Mikovínyho kresby (pozri reprodukciu hore): ako sa javí, na severnom okraji Pálffyho rezidencie je zanesená jedno-/dvojpodlažná budova s radom ôsmich okenných otvorov, prebiehajúca takmer paralelne s líniou paláca. Po neskoršom „predĺžení“ budovy z oboch strán mohla skutočne tvoriť jadro budovy *záhradnej sály*.

Malá poznámka na okraj: ako som už spomenula,³⁴⁴ v Pálffyho paláci sídlil od roku 1732 miestodržiteľ, lotrinský vojvoda František Štefan, kvôli čomu sa v ňom previedli určité adaptácie.³⁴⁵ Neuskutočnili sa v rámci toho aj nejaké stavebné zásahy či renovácie v iných budovách v tomto areále – napríklad „premena“ budovy na severnej strane pozemku na *záhradnú sálu*? František Štefan zvykol uprednostňovať ako architekta lotrinského rodáka Jeana Nicolasa Jadota, ktorý mimochodom v tom istom čase prestavoval napríklad aj Hrad. Jadot (1710-1761) bol v službách Františka Štefana už od 1729, asi od 1737 bol jeho oficiálnym dvorským architektom.

SLOVNÁ REKONŠTRUKCIA PÁLFFYHO ZÁHRADNEJ SÁLY

Východiskom mi boli vyššie uvedené informácie, prevažne z periodík, a plány adaptácie budovy na *Dočasné divadlo*,³⁴⁶ ktoré zo všetkých grafických znázornení poskytujú najviac podrobností. Podľa týchto plánov sa dá odhadnúť aj približná veľkosť budovy *záhradnej sály*. Keďže sa pri úprave v roku 1884 nepreviedli žiadne podstatné stavebné zásahy (zväčšenie, zmenšenie), musela zostať budova nachádzajúca sa v dolnej časti svahovitého terénu rovnako veľká ako bola predtým (otázne je, či aj v 18. storočí?). Bola približne 60 metrov dlhá a 13 metrov široká. Mala dve podlažia, pod prízemím sa nachádzal ešte suterén. Zo severnej strany, od ulice, boli viditeľné všetky tri podlažia, z južnej strany, od svahu, iba dve. K pôvodným cca. 80-cm hrubým obvodovým múrom časom pribudli zo strany záhrady menšie stavebné prvky, ako napr. dva východy z južnej strany, čiže do záhrady, a jeden zo severnej strany (široké 1,6 až 2 metre), ktoré nevieme datovať, ako aj v súvislosti so zriadením *Dočasného divadla* dva ďalšie východy od ulice. Vstup na východnej strane od Kapucínskeho kláštora dostal pri adaptácii reprezentatívnejší charakter

³⁴⁴ Pozri s. 59.

³⁴⁵ „Indessen wird zu Presburg der Hoch=Gräfliche Pallast vor der Stadt sehr prächtig zu einer Wohnung für Ihre Königl. Hoheit / um daselbst zu residiren / ein- und zugerichtet.“ Wienerisches Diarium, 23. apríla 1732. K miestodržiteľovi pozri Mária PÖTZL-MALÍKOVÁ: *Bratislavský hrad za Márie Terézie*. Bratislava : Albert Marenčin PT, 2008, s. 44-47.

³⁴⁶ AMB, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426. Treba podotknúť, že nie je známe, či naozaj všetky podrobnosti, ktoré sú zakreslené v týchto plánoch, sa aj pri adaptácii v roku 1884 realizovali. Východiskom pri týchto udaných mierach bol najmä plán č. 11.

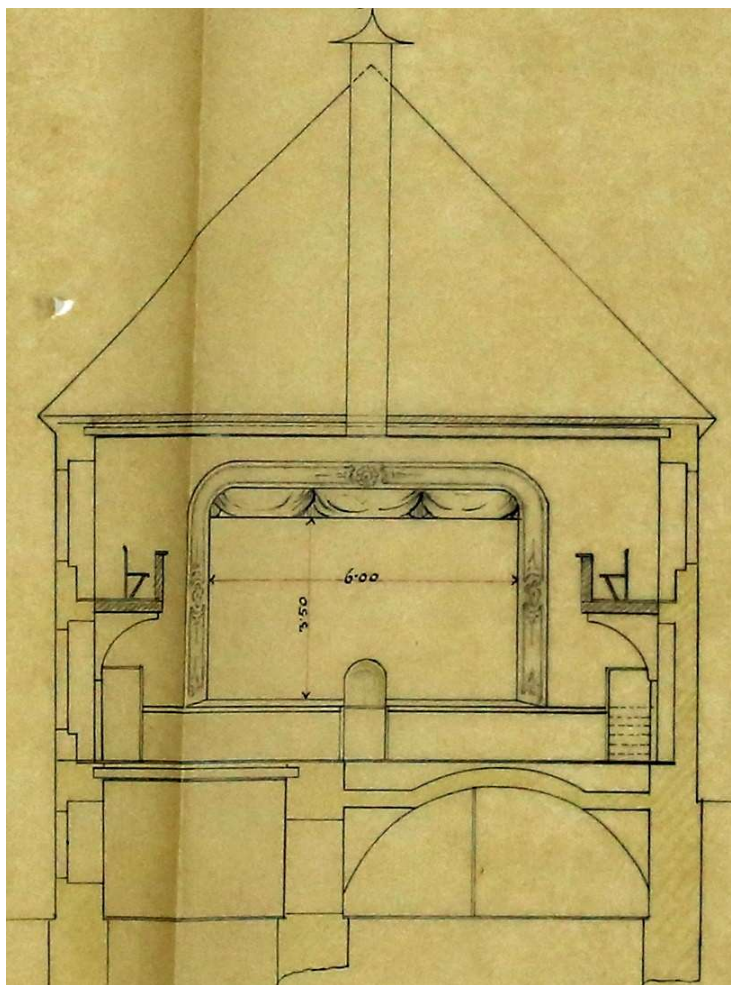
(pozri vyššie). Hneď za vstupom vytvorili bufet, pokladňu a garderóbu pre obecnstvo (nie je známe, kde sa podobné zariadenia, aj keď v oveľa jednoduchšej forme, nachádzali napríklad v polovici 19. storočia.). Nad nimi na prvom poschodí bola reštaurácia a salóniky (o týchto zariadeniach sa zmiňuje už Ballus v roku 1823 – pozri vyššie). Na prízemí sa vstupovalo dvoma vchodmi do hľadiska.

Vnútorne rozmery západovýchodne situovanej samotnej sály boli približne 27 m (dĺžka) x 11,5 m (šírka), jej základná halová dispozícia sa v 19. storočí s veľkou pravdepodobnosťou sotva zmenila. V podstate bolo možné tento priestor obdĺžnikového tvaru členiť podľa potrieb buď vnútorným zariadením alebo drevenými bariérami alebo „panelmi“ na jednotlivé segmenty. Inou otázkou je, ako bol členený tento interiér pred adaptáciou a to nielen v 19. ale už v 18. storočí, a vôbec, ako vyzeralo skoršie vnútorné členenie celej budovy. Bol napríklad interiér od počiatku rozdelený na hľadisko a javisko?

V roku 1884 drevená bariéra oddeľovala parket od miest na státie a deväť metrov hlboké javisko otváral portál s jednoduchým oblúkom proscénia. Ale bolo to tak aj v prvej polovici 18. storočia? Hoci prvé divadlo so skutočným proscéniovým oblúkom vybudovali už začiatkom 17. storočia (*Teatro Farnese* v Parme), v praxi sa rozšíril až v baroku, kedy sa vyvinuli skutočné lôže a balkóny, forma hľadiska v tvare podkovy a štruktúra divadla, aká existuje viac menej do dnešných dní. Ale v *Pálffyho záhradnej sále* mohol vzniknúť portál javiska práve tak koncom 18. ako aj neskôr, v polovici 19. storočia. Nesmieme predsa zabudnúť aj na možnosť, že táto sála neslúžila ako divadlo od samého začiatku a tak nech už bola postavená v ktoromkoľvek období, nemusela vykazovať všetky zaužívané prvky divadelnej budovy, prípadne mala ich skutočne iba v zjednodušenej forme.

Orchestrálnu jamu, podľa najnovšieho trendu vychádzajúceho z divadla v Bayreuthe, ani prepahlisko, ani povrazisko *záhradná sála* nemala. O miernom sklone hľadiska za pomoci drevenej konštrukcie sme informovaní až pri adaptácii v roku 1884.

Galéria, ktorá prebiehala na troch stranách hľadiska, tu jestvovala už aj pred adaptáciou (pozri vyššie Ballusov citát z 1823!), podobne ako v halách určených na slávnostné účely, a uzatváral ju parapet. V priestoroch za scénou sa nachádzali herecké šatne – po adaptácii budovy zriadili nad nimi na prvom poschodí ďalšie – ako aj iné, bližšie nepomenované priestory, ktoré viedli k zadnému vchodu. Mimochodom, sála nemala pôvodne toľko priamych východov, vybudovali ich až v dôsledku bezpečnostných opatrení z konca 19. storočia, aby mohli návštevníci v prípade požiaru čo najrýchlejšie opustiť budovu.

Deväť metrov hlboké javisko otváral portál s jednoduchým oblúkom (rok 1884). Priečný rez budovou na *pracovnom* pláne. Archív mesta Bratislavy, Zbierka máp a plánov, inv. č. 1426/8.

Keďže sa v sále dlhé desaťročia konali aj bály, sotva v nej chýbal typický poschodový luster. Bol takpovediac atribútom bálových sál podobne ako zrkadlá v koncertných a reštauračných sálach. O zrkadlách na bočných stenách v sále som sa už zmienila, aj o tom, že na strope (možno aj na iných miestach?) sa nachádzali maľby (možno so záhradnými motívmi?), ktoré pri adaptácii v 1884 zrenovovali. Zrkadlá sa však po adaptácii priestorov na dočasné divadlo sotva udržali. Dá sa predpokladať, že ich dokonca odstránili už predtým.³⁴⁷ S istotou vieme, že sála bola vykurovaná – prinajmenšom od adaptácie v 1884 (pozri vyššie). Kotly kúrenia sa mohli nachádzať napríklad v suteréne/ v pivnici z južnej strany budovy.³⁴⁸ V akom objeme sa tu pred adaptáciou nachádzali sufity, kulisy, prospekty a dekorácie, nie je možné určiť.

³⁴⁷ O jednej takejto príležitosti sme informovaní z inzerátu na predaj rôzneho zariadenia z *Pálffyho záhradnej sály*, nazvanej vtedy „tanečná sála“, v roku 1848 – pozri s. 27.

³⁴⁸ Pozri napríklad červené značky zanesené voľnou rukou a slovo „soutairain“ na pláne AMB, Zbierka plánov, inv. č. 1426/7, ktorý je reprodukován na s. 41.

Súhrnom: v areále Pálffyovskej rezidencie stála budova, v ktorej sa poriadali koncerty, divadelné predstavenia a predstavenia všemožného druhu, no nikdy nebola tým, čo by sa mohlo nazvať ústredným reprezentačným priestorom feudálneho sídla. Nemala charakter, ktorý by výrazne demonštroval ambície a bohatstvo jeho majiteľov. Bola viacúčelovou sálou, ktorú používali pri rôznych príležitostiach, najmä odvtedy, ako prešla do rúk magistrátu, keď mesto odkúpilo celý areál. V tom čase mal Prešporok už známu divadelnú budovu na činohru a hudobné divadlo, potreba ďalšej takejto divadelnej budovy neexistovala. Dozaista aj tento fakt bol jedným z dôvodov, prečo sa v *záhradnej sále* usporadúvali nešpecifikovane tie najrôznejšie akcie – od maskarných plesov a tanečných večerov, cez spolkové stretnutia až ku akciám s predajnými stánkami.

DEVASTÁCIA, DEMOLÁCIA

Koniec Pálffyho záhradnej sály. Pred začiatkom zimnej sezóny 1890 ešte plánoval v Pálffyho sále vtedajší direktor Mestského divadla ako árendátor účinkovanie českej opery z Čáslavi.³⁴⁹ No akékoľvek ďalšie plány do budúcnosti už boli zbytočné. V lete 1892 sa mesto rozhodlo, že budovu sály s príľahlým pozemkom predá ministerstvu školstva, ktoré tu do troch rokov postaví Štátne reálne gymnázium.³⁵⁰ V lete 1895 ho skutočne slávnostne otvorili. Budovu, ktorá bola následne dlhé roky sídlom Československého rozhlasu („Starý rozhlas“) a v súčasnosti v nej sídli Vysoká škola múzických umení, projektoval maďarský architekt Ignác Alpár.³⁵¹

Zánik areálu záhradnej rezidencie. Zvyšná, oveľa väčšia časť areálu ešte stále patriaceho mestu, ako aj jednotlivé objekty v ňom, medzitým rýchlo upadali. Palác používalo vojsko už niekoľko desaťročí ako kasárne a v hospodárskych budovách žila chudoba a boli tam dielne rôznych remeselníkov³⁵² ako aj sklady. Dá sa povedať, že vojsko objekt definitívne zničilo. Mimochoďom, o tom, akými smermi sa bude uberať zástavba mesta, sa diskutovalo na úrovni magistrátu už v roku 1885. Medzi iným sa spomínali oblasť medzi Palisádami a Kozou bránou, dolná časť

³⁴⁹ *Westungarischer Grenzboten*, 28. augusta 1890.

³⁵⁰ „Die Stadtgemeinde Preßburg hat sich bekanntlich vor einigen Monaten bereit erklärt, den sogenannten Pálffy-Saal sammt dem dazu gehörigen Grunde dem Unterrichtsministerium zum Zwecke der Erbauung eines Realschulgebäudes käuflich zu überlassen. Um jedoch ein längeres Hinausschieben der durch den Staat schon gelegentlich der Verstaatlichung der hiesigen städtischen Realschule übernommenen Bauverpflichtung möglichst zu verhindern, beschloß die Repräsentanz, in den Verkaufsvertrag die Klausel aufzunehmen, daß sich die Stadtgemeinde in dem Falle, als die Schule innerhalb dreier Jahre nicht erbaut würde, das Rückkaufsrecht vorbehält. Diese Bedingung hat nun in einem dieser Tage an die Stadt herabgelangten Erlasse des Ministers Grafen Csáky Genehmigung gefunden. Es steht somit dem endgültigen Abschlusse des Kaufvertrages nicht mehr im Wege.“ *Pester Lloyd*, 27. augusta 1892, s. 2.

³⁵¹ Architekt Ignác Alpár (1855-1928), predstaviteľ historizmu, postavil vyše sto eklekticistických budov a zanechal výrazné stopy najmä v Budapešti. V tom čase projektoval napríklad aj *Kursalon* v Piešťanoch.

³⁵² ORTVAY, Bratislava (c. d. pozn. 37), *Podhradie – Theresienstadt – Terézváros* (preklad originálu *Pozsony város utcái és terei*, Pozsony 1905). Bratislava : Marenčin PT, 2003, s. 121.

nábřežia, časť Mlynských nív, územie medzi Grassalkovičovým palácom a Námestím slobody. Tam všade sa javila veľká rezerva stavebných pozemkov.³⁵³

V roku 1900 bola posledná možnosť zachrániť aspoň jednu zachovanú časť záhrady – vo forme verejného parku. *Pressburger Zeitung* sa snažila agitovať v prospech tejto myšlienky:

„Čo sa týka mizérie Pálffyovskej záhrady, postup našich vedúcich kruhov v tejto záležitosti je už dlhé roky škandálny [...] Ešte za mešťanostu Dröxlera [v tejto funkcii 1889 – 1897] sme upozorňovali, že Prešporok má len jednu verejne prístupnú záhradu s chladivými tieňmi košatých stromov, a to Pálffyovskú záhradnú aleju. Zdôrazňovali sme, že naša promenáda je v lete frekventovaná len večer, ináč by tam človek dostal úpal [...]. Preto sme v záujme občanov odporúčali ponechať túto záhradu aj naďalej verejnosti. Mešťanosta s ľútosťou konštatoval, že záhradu prenajali súkromnej osobe, ale sľúbil, že prenájom nepredĺžia. Odvtedy uplynuli roky [...]. Pálffyovskú záhradnú aleju dali na základe rozhodnutia mestského magistrátu k dispozícii študentom reálky, ktorí tam vytrubujú na trúbkach a pískajú na píšťalkách [...].“³⁵⁴

Žiadna záchrana nenasledovala. A potom to už išlo rýchlo: zanedbaná verejná záhrada, rozdelenie na stavebné parcely... Citujme slová Tivadara Ortvaya v roku 1905: „Mestské zastupiteľstvo sa čoskoro bude zaoberať plánom mestského radcu Mitterhausera, podľa ktorého sa časť paláca má ponechať, zvyšok zbúrať a pozemok rozparcelovať.“³⁵⁵ A tak sa cez niekdajšiu unikátnu záhradu trasovali nové ulice (Škarniclova, Svoradova) prebiehajúce paralelne s dnešnou Zochovou, ktorá mala dlhú históriu, a na novovzniknutých parcelách vyrastali budovy niekoľkých školských a zdravotníckych zariadení (všetka česť týmto stavbám s humanitárnym určením!). Ale aj početné obytné budovy. Zahusťovanie zástavby, developeri? Poničený palác „obývaný“ vojskom (nazývaný vtedy aj „Kastell“), bol zatiaľ ušetrený. Čoskoro nato, v roku 1909, ho mesto prenechalo na zriadenie sirotinca, oficiálne *Detského domova sv. Alžbety*. Za projektom, v rámci ktorého bola tým najjednoduchším spôsobom adaptovaná iba časť budovy, stála arcivojvodkyňa Isabela.³⁵⁶

Pozostatky. Záverečná bodka prišla po prvej svetovej vojne. Nápad zrekonštruovať aspoň palác a zriadiť v ňom múzeum³⁵⁷ zostal utópiou. Čo nasledovalo, bola takmer kompletná demolácia zdevastovanej rezidencie. Zachovali z nej iba časť záhradnej galérie s bohato maľovanou a štukovou výzdobou, ktorá sa v súčasnosti hrdí nie celkom zodpovedajúcim menom „Pálffyovský palác“. Ako torzo niekdajšieho Pálffyovského paláca však výrečne demonštruje, o akú nádheru

³⁵³ *Westungarischer Grenzboten*, 31. marca 1885.

³⁵⁴ *Pressburger Zeitung*, 14. júna 1900, s. 2 (citované z prekladu Mikuláš GAŽO – Štefan HOLČÍK – Otto ZINSER: *Bratislava pred sto rokmi a dnes*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT : Bratislava, 2003, s. 70-72.

³⁵⁵ ORTVAY, Bratislava (c. d. pozn. 37), *Podhradie – Theresienstadt – Terézváros*, Pozsony, 1905), Bratislava : Marenčin PT, 2003, s. 12.

³⁵⁶ *Westungarischer Grenzboten*, 25. marca 1909, s. 3.

³⁵⁷ HOLČÍK, Z Pálffyho záhrady (c. d. pozn. 157).

mesto – a nielen mesto! – prišlo. Z unikátnej záhrady zostali iba dva z viacerých portálov, transferované na iné miesto, niekoľko schodov a subštrukcia, na ktorých rezidencia spočívala. Zo samotnej *záhradnej sály* nezostali ani kamene (alebo predsa len jedno či dve torzá z pôvodných stromov?).

Príčiny zániku? Fidler uzatvára, že napriek tomu, že palác („*Gartengebeu*“) so záhradou sa mohol merať s najnáročnejšími stavbami tých čias, stihol ho smutný osud – úpadok v priebehu jedného storočia, ktorý dovŕšil začiatkom 20. storočia takmer kompletný zánik.³⁵⁸ No nielen Pálffyovská záhrada, aj iné ranobarokové talianske záhrady manieristického typu v hlavnom meste Slovenska nenávratne zanikli a zostali prítomné už iba ako legendy v histórii záhradného umenia. „Zničil ich čas, módne záhradné trendy a arogancia stavebníkov“, vynáša ortiel Jozef Lenhart.³⁵⁹

Pravdepodobne to bola súhra viacerých faktorov. Precenil snáď stavebník Pavol Pálffy svojim veľkorysým uvažovaním budúce pokolenia a podcenil meniace sa historické epochy? Bol jeho zámer až príliš monumentálny vzhľadom na prešporské pomery, ktorý ďalšie generácie *a priori* nemohli zvládnuť? Navyše bez výlučného postavenia hlavného mesta, ktoré Prešporok stratil koncom 18. storočia?

Zvykne sa hovoriť o nešetrnom postupe mestskej rady, možno aj o tom, že sa jej celé desaťročia nepodarilo nájsť vhodné využitie tohto historicky a umenohistoricky cenného areálu, aj o chýbajúcom komplexnom koncepte riešenia. V tej súvislosti sa natíska podozrenie, že zámer zachovať do budúca rezidenciu, alebo aspoň jednu reprezentatívnu časť tohto veľkolepého svedectva vlastnej histórie, umu a umenia, nikdy neexistoval. A keď napokon stav areálu došiel tak ďaleko, že jeho záchrana či udržanie už aj tak nebolo možné, znamenalo to voľnú cestu k búraniu, parcelácii a kompletnému zastavaniu. Na druhej strane musíme pripustiť, že ak spočiatku tento feudálny symbol *par excellence* odzrkadľoval prevahu moci, v podmienkach inej a meniacej sa reality jeho nová funkcia zbavená pôvodnej nadradenosti a výlučnosti v 19. storočí a začiatkom 20. storočia sa možno javila ako príliš „sofistikovaná“, „náročná“ a v pôvodnom rozsahu snáď aj málo schopná odpovedať na aktuálne potreby spoločnosti. S podobnými otázkami feudálneho dedičstva sa však „borili“ a „boria“ aj v iných krajinách, a nachádzajú vhodné riešenia a nové využitie. Lebo metropoly žijú z veľkých projektov, nielen súčasných ale aj historických, potrebujú ich – medzi iným aj na to, aby svetu názorne predostreli dejiny vlastnej krajiny, bez ohľadu na aktuálnu politickú situáciu.

³⁵⁸ FIDLER, Die Bautätigkeit (c. d. pozn. 298), 221.

³⁵⁹ Jozef LENHART: *Fenomén parkov a záhrad - história versus súčasnosť*. In: Historická zeleň, parky a záhrady v Bratislavskej župe (Zborník z konferencie Dni európskeho kultúrneho dedičstva, Bratislava 2016), Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj v spolupráci s Academiou Istropolitana Novou, 2016, s. 24.